

Politikal
RÖPIRATOK

7
63

DEÁK FERENCZ.

LAVELEYE EMIL

UTÁN

FORDITOTTA S KIIGAZÍTÓ JEGYZETEKSEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

DEBALLAGI MÓR.

4

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

DEAR FRIENDS

THE

MEMOIRS

OF

THE

LIFE

OF

THE

REV.

AND

THE

REV.

REV.

Laveleye jeles francia író a „Revue des deux mondes“ czimü folyóiratban egy hosszabb cikksorozatot közölt „L'Allemagne depuis la guerre de 1866“ (Németország az 1866-ki háboru óta) czim alatt. E cikksorozat, melyben a németországi államviszonyok új rende van tárgyalva, természetesen nem mellőzhette Ausztria új alakulásának tényét s az európai viszonyokra gyakorolt befolyását sem. S mivel Ausztria új alakulására senki nagyobb befolyást nem gyakorolt mint Deák Ferencz, természetesen fogjuk találni, hogy az említett terjedelmes cikksorozatban egy egész önálló szakasz neki van szentelve.

A szerző e cikk alá tett jegyzésében mondja, hogy forrásul többi közt egy állítólag „jól értesült“ német névtelen életíró ily czimü művét is használta: „Ungarns Männer der Zeit“. Valószínűleg e „jól értesült“ forrásból csuszta be művébe a nagy számu hibás adatok, melyeket, vagy legalább a legszembeötlőbbeket, a fordító, jobb forrásból kiigazítani, kötelességének ismerte.

Egyébiránt Laveleye jelen művének fő érdeke, reánk magyarokra nézve nem az adatokban áll, hanem abban: hogy mikép fogja föl egy jeles külföldi író hazánk legujabb politikai történetét, s abban Deák Ferencz jellemét és művét.

BEVEZETÉS.

Azt mondják, demokráta társadalmainkban nincs többé ember, legyen bármily kitünő, ki az események folyamára döntő befolyást gyakorolhasson: a népek az eszmék bizonyos áramlatának engednek, mely őket ellenállhatlanúl ragadja magával. E tétel csak félig igaz. Oly emberek, kik csak annyiban nagyok, mert nagy hatalommal rendelkeznek, nem rendelkezhetnek többé, remélnünk kell, kényük kedvük szerint az emberiség sorsa fölött, mint egykoron. De azok, kik az igazság valamely elvét képviselik, soha sem gyakoroltak gyorsabb, ellenállhatlanabb, határozóbb befolyást mint jelenleg. Egy szerencse-vitéz, legyőzve, számkivetve, szegényen, nem birva semmivel kardján kívül, előkerül nem tudni honnan, hadsereget szalajt meg, városokat vesz be lova futtában, országokat hódít, s szervezvén Italia egységét, Európában egy új első rendű államot alapít meg. Mutat-e föl a történet, a hősköltészet maga, rendkívülibb látványt s csodásabb átalakulást, mit egyetlen ember kevesebb idő alatt létesített volna? Másutt, egy Európában ismeretlen, egyszerű ügyvédet látunk,

kit egy hős nemzet élére egyedül erényének varázsa állított, miképen szabja meg az osztrák állam ujjaalakításának föltételeit, mikép biztosítja az annyi császárok ivadékának szent István koronáját, s mikép tartja ma is, polgártársai bizalmát bírva, kezében e hatalmas állam sorsát, s képes ennél fogva egy általános zavar esetében döntő súlyt vetni a mérlegbe. — Ez ember Deák Ferencz. Mióta Németország ügyeire fordúlt a közfigyelem, szüntelenül halljuk hangoztatni nevét, s nem látok egyszerű polgárt egész Európában, ki hasonló hatalommal rendelkezne. Nem lesz azért érdektelen, megismertetni életét s nézeteit.

I.

Deák Ferencz 1803. october 13¹⁾-án Söjtörben²⁾ született, Zalamegyében. Atyja földbirtokos volt, ki, mint a magyar birtokosok rendesen, maga mívelte jószágát, melynek jövedelme kielégíté szerény igényeit. A Deák-ok a középnemességhez tartoztak, de család-

1) October 17-én.

Fordító jegyzése.

2) A németül megjelent életrajzi jegyzékek többnyire azt állítják, hogy Deák Kehidán született. Söjtör, Kehida és Pusztaszentlászló három birtok, melyek együtt alkotják a Deák-család ősi birtokát. A söjtöri birtok s a ház, melyben Deák született, ma nővére Oszterhuber asszony tulajdona. Deák, bátyja Antal halála után örökölte Kehidát, hol 1849-ig rendesen lakott. 1849-ben kehidai birtokát gróf Széchenyinek adta el. Mostani kedvenc mulatóhelye, hol a nyarat tölteni szereti, egy mezei lak, melyet Szent-Lászlón, Söjtör mellett, fentartott magának*). Itt a hársak és szilfák árnyában, üres idejét faragványok készítésére fordítja, melyekben, úgy látszik, nagyon ügyes.

Szerző jegyzése.

*) Pusztaszentlászló soha sem volt Deák-birtok, hanem Deák sógorának, Oszterhuber (most Tarányi) Józsefnek tulajdona. S így Deák ott nem tartatott fel mezei lakot magának, hanem a nyarat sógora házában szokta tölteni. Mi a Deák-birtokokról illeti, Déákék ketten voltak férfi-, ketten nőtestvérek. Antal haláláig (1843) közösen kezelték a birtokot, mely egész Kehidából, Söjtör egy részéből s Kehida szomszédságában némely kisebb részirtokokból állott. 1843-tól, Deák Antal halála után, Ferencz kezelte a birtokot, közös haszonra. Az osztozáskor Söjtör Oszterhubernének, Kehida és a szomszédos kis birtokok Deáknak s a másik nővér-, Kisnének, illetőleg utódainak jutott. Oszterhuberné magtalanul halván el, a söjtöri részt a testvérektől, illetőleg utódaiktól Oszterhuber váltotta magához; Kehidát pedig 1854-ben (mikor a megosztás is történt) adták el gróf Széchenyi Istvánnak.

Ford. jegyz.

jok régi; a híres Verböczynek, a magyar Corpus Juris szerzőjének anyját deákfalvi Deák Apolloniának hitták³⁾. Tarsolyukban könyvet és tollat hordoztak, e kevésbé hűbéries színezetű jelvényeket, de melyek már előre látszottak megjósolni, honnan eredend egykor dicsősége e névnek, mely eddig ismeretlen volt a történetben.

Deák Ferencz Győrött végezte nyelvészeti iskoláit; azután Raab-on tanulta a jogot⁴⁾. Ott lépett föl ügyvédül is, de míg pörököt folytatott s a törvénytudomány rejtelmeibe hatolt be, szenvedélylyel foglalkozott a politikával is, mint azon korban Magyarországon mindenki⁵⁾.

A magyarok százados és legyőzhetlen ellenállása a bécsi udvar jogsértései ellenében, a Napoleon háborui alatti szünetelés után, hevesebben ébredt föl

---

³⁾ Azon Deák-család, melyből Verböczy anyja származott s mely talán a Zápolyákkal is rokonságban volt, semmi összeköttetésben nincs Deák Ferencz családjával. A magyar olvasó előtt pedig nem is szükséges megjegyeznünk, hogy Verböczy nem szerzője a magyar Corpus Jurisnak, hanem összegyűjtője a szokásos törvényeknek, melyeket a Hármass Törvénykönyvben foglalt össze.

Ford. jegyz.

⁴⁾ Hogy Győr és Raab egy, azt itthon minden gyermek tudja. Deák a gymnasiumot Kőszegen kezdte, Keszthelyen, Pápán folytatta; a humaniorákat Nagy-Kanizsán végezte, s bölcsészetre és jogra ment Győrré.

Ford. jegyz.

⁵⁾ Sem Győrött, sem máshol Deák magán ügyvédi gyakorlatot sohasem folytatott. Végezván a jogot Győrött, azonnal Pestre jött jurátusnak; s miután itt az ügyvédi cenzurát letette, haza ment Zalába; ott a megyénél tiszteletbeli ügyész lett, kinek kötelessége volt az urbéresék ügyeit vinni. Majd az árvaszék jegyzője s utóbb annak elnöke lett, és Táblabíró; fizetéses megyei hivatalt ép oly kevésbé viselt, mint magánosok póreibe nem ügyvédkedett.

Ford. jegyz.

mint valaha. A régi magyar törvények határozmányai ellenére, 1811 óta nem hivatott össze az országgyűlés. 1822-től 1824-ig a kormány, hogy kikerülje az országgyűlés összehívását, melynek követeléseitől félt, a szükséges adókat és újonczokat egyenesen a megyéktől igyekezett behajtani. Remélve, hogy azok, kiknek minden vágyát betölti, viszont nem tagadják meg követeléseit, a kisebb nemesség megszámlálhatlan seregének fejenkénti szavazatjogát megerősítette.⁶⁾ Zalamegyében az ilyenek száma többre ment húszezernél⁷⁾, kik saját kezökkel művelték földecskéjüket s a szűkölködéssel szomszédos helyzetben éltek. Szegények de büszkék, tudatlanok de annál kevélyebbek magyar nemes vérökre, ők alkoták a nemzet legnyugtalanabb részét, azt, mely a legrögzöttebb, legengesztelhetlenebb gyűlölettel viseltetett Ausztria iránt. Ekép egyenesen hozzájok fordulva, s oly jogot adva nekik, melyet az alkotmány csak az országgyűlésnek adott, a kormány azon hibák egyikét követte el, melyeket az oly dynastiák ki nem kerülhetnek, melyek a szabadság törvényes haladását, a törvényesség rovására is meg akarják gátolni. A kormány nem érte el célját; népszerű szónokok élesztették s tüzelték minde-

---

⁶⁾ Ez nem correct. A szavazatjog mindig megvolt. A kormány csak oda hatott, hogy az alsó nemesség, mely rendszeren csak restaurációkor jelent meg szavazni, máskor is tömegesen jelenjen meg s érvényesítse szavazatát.

Ford. jegyz.

⁷⁾ Ez túlzás. A legnagyobb szavazat-szám Zalában 5 ezer volt; s ha fölteszszük, hogy fele a nemeseknek akkor is otthon maradt, a 20 ezernyi szám legalább kétszere a valóznak.

Ford. jegyz.

nütt az ellenzéki szellemet. Végre is kénytelen volt egybehívni az országgyűlést. Midőn az 1825-ben összeült, Ausztria rémülettel látta, saját területén, Pozson királyi városában, mikép kelnek föl ellene ugyanazon forradalmi eszmék, ugyanazon szabadsági és egyenlőségi törekvések, melyeket a szent-szövetség s az „istení jog“ Franciaországa csak alig nyomott el Olasz- és Spanyolországban.⁸⁾ A kamarák fenyegetésekkel teljes kiáltványt szerkesztettek s a királyi biztosok vád alá helyezését indítványozták. A vihart csak a nádor engesztelő közbelépése s a bécsi udvar engedményei csillapíthatták le. Az 1825-ki országgyűlés a nemzeti ujjaszületés országgyűlésének nevezte-tett, mert valóban attól számítható Magyarországon a politikai élet újra ébredése, mely azóta folyvást nevedő hatalomra emelkedett, daczára az 1849-diki bukásnak s az erőszak arra következett uralmának.

A fiatal Deák habozás nélkül csatlakozott a szabadelvű mozgalomhoz, mely akkor csaknem az egész nemzetet megragadta. Tevékeny részt vett a heves vitákban, melyek a zalai megyegyűlések mindenikén előfordultak; kettős minőségben, mint nemes és mint ügyvéd, volt jogosítva részt venni e gyűlésekben. Mint tudva van, évenként négyszer gyűlt össze min-

---

⁸⁾ Pozson nem Ausztria „saját területe“. Egyébiránt az 1825-diki országgyűlésen a reform-eszméknek még épen nem volt kélete. Ellenkezőleg a nemesség adómentessége soha sem hangsúlyoztatott erősebben mint akkor. A reform-eszmék és mozgalmak később kezdődnek. Ford. jegyz.

den megye fő helyén a megyegyűlés, melyben fejeként volt joga megjelenni minden nemesnek, — ilyen pedig az egész országban több volt hatszáz ezernél, — s azonkívül a tisztos hivatalokat viselő egyéneknek, minők a lelkészek, orvosok, tanárok, jegyzők, ügyvédek. Rendes időben igen csekély volt a megjelenők száma; de ha valamely fontos kérdés volt napi renden, nagy volt a tolongás, a gyűlés viharossá lön, az egymást felváltó szónokok majd heves ellenmondásoktól, majd helyeslésektől félbeszakítva tarták beszédeiket, s az ellenpártok közt gyakran tettlegeségekre is került a sor. E megyegyűlés választotta a mindennemű tisztviselőket: birákat, alispánokat, jegyzőket, rendőrbiztosokat, valamint a két követet is, kiket az ötvenkét megye mindenike küldött a központi országgyűlésre. Sehol, talán az Egyesült államok kivételével, az egyenes választás oly túlnyomó szerepet nem játszik mint Magyarországon. Ott valóban el lehetett mondani, hogy minden hatalom a nemzet kifolyása. Mivel a követek utasításokat kaptak, azaz parancsoló megbizást, — a megyegyűlés először megvitattott minden kérdést, mely az országgyűlés eldöntése alá volt kerülendő. Ilyenkor angol szabásu meeting-gé, vagy még inkább olyas clubbá alakult, a minőket az 1789- és 1848-diki forradalomkor Franciaországban alakítottak. A pártvezérek és a népszónokok, a befolyásos követek és a korcsmai izgatók felváltva ragadták meg a szót, mert az ország ügyei gyakran e helyeken döntettek el. Hogy ennyire ultra-demokrat

alkotmány, oly hiányos képviseleti rendszer mellett még is csak jó eredményeket hozott elő mindaddig, míg azt a zsarnokság keze el nem ferdítette, — ez a legnagyobb becsületére válik a magyar nemzetnek, s újabb bizonyága a teljes szabadság mérséklő hatásának.

A fiatal Deák csakhamar nagy befolyásra jutott megyéjében, szellemének kora érettsége s jogi ismereteinek mélysége által. Az ellenzék nézeteit osztotta; be akarta vinni Magyarország társadalmi szerkezetébe az egyenlőség és igazság azon elveit, melyek az emberiség közvagyonává s a polgárisult népek első szükségévé váltak; de azok mellett meg akarta védni hazája régi szabadságait is, s érvényben tartani nyelvét, intézményeit, nemzetiségét. A vitákba világos fejtegetéseket hozott be; s a legszigorubb következetességet a legnagyobb mérséklettel egyesítette a következtetéseiben. Mindig világosan tudta mit akar, s szilárdul és kitartással haladt a cél felé, a mi mindig hatalmas eszköze a sikernek, de népes és tömeges gyülekezetekben inkább mint akárhol. Csak hamar pártvezérül lőn elismerve megyéjében és szilárdsága, bölcsesége méltóvá tevék, hogy a megyét az országgyűlésen képviselje. Mint a görög ifjuság a küzdőhomok küzdelmeiben képezte magát a csatater döntő komoly harcra, úgy a magyar fiatalság, hogy egykor hazája ügyeit vezethesse, a megyegyűlések szónoki lánccsatoréseivel gyakorolta be magát a szónoklat nemes és nehéz művészetébe, s képezte a parlamenti pá-

lyára. E régi intézmény, mely ezer éven felül viszi föl eredetét⁹⁾, ma is legjobb előkészítő iskolája a közéletnek, a minövel csak egy szabad ország birhat. Ez iskolában képződtek Magyarország összes szónokai és államférfiai; e közeg által hatolt be a szabadság szeretete a nemzet legalsóbb rétegeibe. A nemzetek hiába büszkélkednének abban, hogy fővárosukban tehetségekkel és ékesszólással ragyogó parlamentjök van, ha vidéken csak élet, tevékenység s függetlenség nélküli helyi intézményeik vannak: a parlamenti kormányzatnak sem gyökere nem volna a nemzetben, sem állandóságának kellő biztositéka.

Deák Antal, testvérbátyja Ferencznek, volt Zala-megye egyik követe az országgyűlésen. Széles tudománnyal, emelkedett szellemmel birt, de testi egészsége meg volt rendítve. Érezvén a bajt, mely nem sokára el is ragadta, beadta lemondását. Midőn társai a pozsoni országgyűlésen sajnálkozásukat fejezték ki távozása fölött, azt felelte nekik: „Küldök én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kis ujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban.“ Öcscséről Ferenczről szólott, ki meg is választatott helyébe, bár még csak huszonkét éves volt. Ez 1825-ben történt¹⁰⁾. A fiatal követet

⁹⁾ Ezer éven fölül épen nem! Ittlétünk sincs még ezer éves; s a megye-rendszer első kezdeményei még későbbiek. Hanem: numerus certus pro incerto.
Ford. jegyz.

¹⁰⁾ Nem 1825-ben s nem Deák 22 éves korában. Akkor ő még nem lépett föl a közélet pályájára. Deák Antal említett nyilatkozata 1832 végén, s

az ellenzék fejei igen jól fogadták. Névszerint a felső-házban Széchenyi, a nagy gróf, és a híres báró Wesselényi, az erdélyi óriás, szintoly híres herculesi erejéről mint bátorságáról s mennydörgő szavának hevességéről; az alsó-házban pedig Nagy Pál, a művészi szónok, ki a pozsoni diéta ódon termében az újdonságosan szólás hangjait hallatta. Midőn Deák először szólalt fel, Pázmándy Dénes felelvén neki, szerencsét kívánt első fellépéséhez¹¹⁾. De az ellenzék vezéri szerepét, melyre nem vágyott, Deák csak az 1832—6-ki országgyűlésen nyerte meg. Igazat szólva, az ellenzéknek akkor nem volt vezére. Nagy Pál, a kormány iránti tulságos engedékenységgel minden befolyását elvesztette, sőt gyanússá is lőn; Ragályi odahagyta a haladó pártot; Kölcsey remek beszédeket tartott, de hiányzott benne a politikai tapintat; Beöthy Ödön és Szentkirályi Mórícz még nem tűntek föl, Bernáth és Pázmándy, tehetségeik daczára, nem birtak tekintélyyel.

Azon tulajdonok, melyek Deákot szükségkép pártja fejévé emelték, nem voltak olyanok, mik első pillanatra meglepnek s figyelmet parancsolnak. Ismeretei nem terjedtek nagyon széles körre; de alaposan tanulmányozta hazája történetét s mindenek fölött

---

Deák Ferencz megjelenése a pozsoni országgyűlésen 1833 elején s így Deáknak 30 éves korában történt. Egyébiránt Deák Antal, 1843-ban halván meg, még jó soká élt ezután.

Ford. jegyz.

¹¹⁾ Igaz; bár egy kissé gúnyosan. „Tisztelem Zalamegye fiatal követének szép igyekezetét, de . . . .” Deák mellett s Pázmándy ellen Nagy Pál szólott. Az egész egy kerületi ülésben történt, a királyi propositiók sorrendje fölötti vitában s egy ez iránt küldendő fölirat tárgyában. Ford. jegyz.

törvényhozása történetét. Szónoklata, bár nem birt a magyar szónoklat szokott fényével s keleti pompájával, egyszerre megvilágosította a tárgy minden oldalát, megtalálta az ellenfél gyöngéit s azokat kérlelhetlen logikával bonczolta és czáfolta meg. Oly gyülekezet közepette, mely a túlzó és áradozó szónoklatokra igen is hajlandó volt, az ő eszméinek szoros láncolata s azon mérséklet, mely mindig csak a közvetlenül elérhetőt követelte, elvitázhatlan túlsúlyt biztosítottak számára. Oly ellenzéket vezetni, melyet természeti hajlama mindenben túlzásra ragad, fegyelmelni és összetartani azt, épen nem tartozik a könnyebb feladatok közé; legkevésbé pedig Magyarországon, a véralkatok hevedése s az önszeretet könnyen sérthetősége miatt. Neki mégis, minden erőltetés, minden kiszámított ügyesség nélkül, sikerült ez, egyedül gondolkodási s cselekvési módja által. Soha sem sértette meg barátai, sőt ellenségei hiúságát sem; soha sem éreztette felsőbbségét s nem követelte magának a vezéri elsőséget; igyekezett alkalmat adni pártfeleinek, hogy saját eszméiket kifejthesék s érvényesíthessék jeles tulajdonaikat. Végre, midőn véleményét kimondta, azt egyszerűen tette, minden igény nélkül, senkire rá nem erőltetve; mégis mindenki ahoz csatlakozott, mert átlátta, hogy legcélszerűbb s legalaposabb az.

Az 1832—6-ki országgyűlés a jelen században a legfontosabbak egyike Magyarországon történetére nézve. Először jöttek a gravamenek fölötti viták, azon

sérelmi panaszok tudniillik, melyeket az ellenzék emelt a kormány ellen, mely nem tudta megszokni hogy a magyar nemzet ősi szabadalmait tiszteletben tartsa, sőt azokat minden lépten nyomon megsértette s szellemöket teljesen félreismeré. Ezek után átment a kamara¹²⁾ a társadalmi reform kérdéseire. Az ellenzék egyenlőséget követelt mindenkinek s a kiváltságok eltörlését sürgette. A nemesek semmi adót nem fizettek, mert egyedül ők voltak fegyveres szolgálatra kötelezve. Mindnyájoknak részt kellett venniök az „átalános fölkelés“-ben, mely egykor legyőzte a törököt s a Napoleon elleni harczokban még 50,000-re menő hadjuttalékot adott. Most, be levén hozva a sorozás, ürügye sem maradt fenn az adómentességnek, mely annál igazságtalanabb volt, minél nagyobb szám (az összes fő és kis nemesség) által volt igénybe véve. A parasztok, a hűbéri szolgálat alól a múlt század vége óta fölszabadítva, magok viselték az összes közterhet, s a mellett a földesurak földéit, mint úrbérések tartoztak művelni. E ferde rendszert némileg elviselhetővé csak az tette, hogy a „királyi adó“ a törvény által¹³⁾ csak mintegy 5 millió forintra volt határozva s annak beszédése a megyei pénztárnokok által történt, de távolról sem hajtattott rendszeresen be. A magyar főnemesség becsületére meg kell jegyezni,

¹²⁾ Értsd: az alsóház. Kamaráknak, Franciaországban, nevezetnek a törvényhozó test alsó és felső házai.

Ford. jegyz.

¹³⁾ Nem a törvény által egyszer mindenkorra, hanem mindannyiszori országgyűlési végzés által.

Ford. jegyz.

hogy ő volt az első, ki azon kiváltság eltörlését indítványozta, melynek hasznát maga élvezte legnagyobb mértékben. Az igazságérzet azon nemeslelkűsége által volt áthatva, mely a francia aristokrátiát is augusztus 4-kének éjjelén vezette volt. A bécsi kabinet, nem hogy bátorította volna e fölszabadítási mozgalmat, mint Mária Terézia és II. József tették, sőt makacsul ellene szegült annak, s mindent elkövetett hogy azt megakadályozhassa. Egy nehézség volt mindazáltal, mely rögtön megoldást követelt: azt kelle eldönteni, vajon a nemes ember köteleztessék-e vámot fizetni a nagyszerű lánczhidon, mely ma Budapest főbűszkesége a Dunán, s melynek terve akkor fogamzott meg Széchenyi agyában? A hajóhidon csak a paraszt fizetett, a nemes pedig szabadon járt át, igazságtalan kiváltságában büszkélkedve. — E kérdések alkalmából egész sor beszédet tartott Deák, melyek feléje fordíták az egész ország figyelmét. A szerencsétlen Lengyelország érdekében is fölemelte szavát s menhelyjogot követelt a Magyarországra menekült szegény lengyeleknek. Ettől kezdve mindenki érezte, hogy az ő szava dönti el az indítványok sorsát, ő rendelkezik a többséggel.

Az országgyűlés bezártával a kormány eljöttnek látta az időt, hogy szigorú rendszabályokhoz nyuljon az egész országban elterjedt izgalom elnyomására. Elíteltette Wesselényit s börtönbe vettette Lovassyt és Kossuthot, két fiatal izgatót, kik saját lelkesedésüket a népbe is átültették. Örökös vakága a hatalom-

nak! ha egy nemzet több szabadságot s igazságot követelve megmozdúl, azt képzelik, hogy megállíthatják a mozgalmat, ha azokat sujtják, kik a tömeget vezetni látszanak. Pedig azzal semmit sem állítanak meg, sőt siettetik a kitörést, mely őket is nemsokára elsodorja; hasonlók az eszeveszett gépészhez, ki hogy a gőz éles füttyét ne hallja, bezárná a szellentyűt s nem gondolná meg, hogy a forrongó erő, melynek semmi szelepet nem engedett, őt fogja megsemmisíteni mielőbb.

Az 1839-diki országgyűlés az egész országot forrongásba hozó harag benyomása alatt gyűlt össze, elhatározva: kényszeríteni a kormányt a százados jogok tiszteletére. Az ellenzék élén Deák állott. A pártjabeli követek mind körüle csoportosultak s tőle vették a vezényszót. Annyi erélylyel, összetartással s bölcseséggel vezette pártját, hogy a kormány megdőbbsent. A nádor maga értekezett Deákkal s azon eredményt vonta ki a tanácskozásból, hogy ideje engedni. Kossuth szabadon bocsáttatott, de barátja Lovassy meghalt a börtönben¹⁴⁾. Gróf Ráday, Pestmegye követe, kit felségsértési pörbevonatással gátoltak meg hogy helyét az országgyűlésen el ne foglalhassa, szintén kegyelmet kapott¹⁵⁾. Deák tekintélye akkora volt már,

¹⁴⁾ Nem halt meg, hanem megöregült. Ma is él, ily szerencsétlen állapotban. Ford. jegyz.

¹⁵⁾ A pör ellene (mely azonban nem volt felségsértési pör) az 1840-ki országgyűlés végén, a hasonló pörökkel együtt, egyszerűen megszüntettetett. Egyébiránt Ráday már előbb önként lemondott a követségről, s ezzel megszüntette a sérelem tárgyát. Ford. jegyz.

hogy bíróul állhatott a korona és nemzet között; s sikerült is kibékülést hoznia létre, épségben fentartván az alkotmányos jogokat, melyeket Magyarország létezésének alapjaiul tekintett. A hatalom emberei, a konzervatív párt fejei magok is meghajlottak előtte; pedig midőn e rendkívüli szerepet játszotta, melyre egyedül volt hivatva, alig volt több harminczhat évesnél.

Deák barátjainak egyike, Tóth Lőrincz, e korszakból eleven rajzot nyújt róla. Pozsonban vagyunk; az országgyűlés együtt van. Jertek velem azon füsttel telt szobába, hol a követtáblai ellenzék esti tanácskozmányait tartja. Holnap fontos ülés lesz, leirat érkezett Bécsből, melynek fogalmazása Pythia kétértelműségre emlékeztet. Arra kell válaszfeliratot készíteni. Nagy a zaj, tömérdek a beszéd; a nemzeti érzelem mélyen meg van sértve. Függetlenségünk ellen törnek — kiáltják minden oldalról, — szent István birodalmát rabigába akarják hajtani. E szabadság, melyet három századon át meg tudtunk óvni a folytonos megtámadások ellen, ma veszélyben forog, lassanként, csendesén, békés uton akarják megsemmisíteni; de ereinkben őseink vére foly még s Rákóczyt nem feledtük el! — Így szólnak a legvérmesebbek. Mások mérsékletet hirdetnek, de ki sem hallgattanak. A vitatkozás fényesen, de iránytalanúl foly. A hány fő, annyi gondolat. Alig lehet a szólókat megérteni. E perczen lép a terembe egy még fiatal, erőteljes alkatu férfiú. Széles vállain, meglehetősen rövid

nyakon, kerek fej emelkedik, piros szabályos arczzsal, jámbor de eszes arczkifejezéssel, lelkes szemekkel, melyeket vastag szemöld árnyal s bennök a pajkosság és jóindulat küzdenek. Fekete öltönye tiszta, csinos, de távol áll a divatos szabástól, hófehér mellény födi széles mellét; kezében elefántcsont fejü vastag sétabotot tart. Azt hinnéd, egy jó pozsoni polgár, ki megszokott csapszékébe megy, mindennapi kancsó sörére. A pamlagra ül, mert szereti a kényelmet, szájában szivar, a mi kedves szokásának látszik lenni. Figyelemmel kíséri a vitatkozást s midőn már sokan kibeszélték magokat, és úgy látszik az ő nézetét várják, szólni kezd. Egyszerűen beszél, mintha csak beszélgetne. Nehány szóval megállapítja a vitás kérdésben a tényállást. Kijelöli azon pontokat, melyekben mindnyájan egyetértenek, s a czélt, melyet el akarnak érni. Határozottan megmondja, mi téren kell kezdeni a támadást s folytatni a vitatkozást, minő pontokat kell tartani és föladni, minő eszközökkel lehet a czélt elérni. Fejtegetéseit, melyeknek lánczolata oly szoros mint egy számtani feladat bebizonyításáé, kedélyes tréfákkal, adomákkal, hasonlatokkal fűszerezi. Az élénk és világos előadás előtt eloszlanak a kételyek, kezei alatt gyönyörű rendben pereg le a bonyolult gomolyag, a szenvedélyek lecsillapodnak, a sophismák köde szétfoszol, s a magyar képzelgések mámora kijózanul. A józan ész beszélt; a csataterv meg van állapítva. És a zaj elnémul, a rendetlen tömeg csöndesen hallgat, mindenki fölkel s nyugodtan indul

vacsorálni. — E jó nyárspolgár, ki így uralkodik a magyar országgyűlés többségén — Deák Ferencz¹⁶⁾.

Egy rendkívüli esemény még növelte a nemzet becsülését iránta. Az 1843-ki országgyűlést megelőzőt választási mozgalmak közepette, erélyesen felszólalt a nemesség adómentességi kiváltsága ellen. Zalamegyében, mint mindenütt, két párt állott egymással szemben; egyik a régi kiváltságot, az ősi hagyományokat, a szent alkotmányt hordozva ajkain, melyből egyetlen követ sem szabad kimozdítani, nehogy az egész összeomoljék; a másik az egyenlőség, az igazság, a közérdek, az új civilizáció elveire hivatkozva, s egyenlő jogokat akarva adni „az utolsó cigánynak is“. A nemesség szegényebb része, a „bocskoros nemesek“, a mint őket Magyarországon nevezték, igen nagy számmal voltak a megyében. A konzervatív pártnak sikerült e kérdésben maga részére vonni azok nagyobb részét, ámbár rendszeren a legdemokratább eszmék mellett szoktak volt nyilatkozni. Nem volt kimélve sem bor, sem pénz, az ellenpárt megnyerésére. A választás napján tömegesen jelentek meg a választó helyen, folytonos „nem adózunk!“ kiabálásokkal. Magyarországon a választások nem mennek azon renddel és nyugalommal, mely Franciaországban a politikai

¹⁶⁾ Ha a magyar olvasó fölüti Csengery Magyar Szónokok és Státusfér-fiak könyvét, honnan e részletet Laveleye vette, látni fogja, hogy a francia író nem szolgálilag fordította Tóth Lőrinczet, hanem némileg átdolgozta. Mi sem irtuk ki a magyar eredetiből, hanem annak kifejezéseit használva, megtartottuk a francia író előadási rendjét.

Ford. jegyz.

Laveleye. Deák Ferencz.

élet e döntő tényét jellemzi; lefolyásuk inkább emlékeztet azon élénk, heves, sokszor durva küzdelmekre, melyek Angliában és Amerikában a hustings-oknál (községi választások) fordulnak elő. Szabad államok nem riadnak vissza ily pillanatnyi rendzavarásoktól. Ezek a nép haragjának szellentyüi¹⁷⁾. Ha a vulkán oldalán apró kráterek nyílnak, melyeken a láva kiömölhet, a nagyobb kitörés veszélye el van háritva általok. Deák nem választatott meg. Ellenfelei annyira mentek, hogy nem átalították őt kehidai csendes magányában fenyegetni; de a reformpárt hívei nem oly könnyen adták meg magokat a bukásba, mint jelöltjük. Új kísérlet következett¹⁸⁾. Ezuttal nem haboztak követni a konzervatív párt példáját s ők is ígéretekhez, vesztegetésekhez és fenyegetésekhez folyamodtak, sőt erőszakhoz is. Ismét tettlegességekre került a dolog s vér folyt. Deák egész erélyével ellenmondott a baráti által használt eszközöknek. Előre kijelentette, hogy nem fogadja el a követi széklet, mely általa nem

---

¹⁷⁾ Az eredetiben *exutoires*, *fontanella*, folyó - seb. A kifejezés más, az eszme ugyanaz. Ford. jegyz.

¹⁸⁾ Az előadásban csak az a hiba, hogy nem a követválasztás, hanem az utasítás-adás forgott még kérdésben. Először a becsődített tömeg leszavazta a nemesek adózásának elvét, illetőleg annak az utasításba betétlétét. Deák ki nyilatkozta, hogy ily utasítással nem fogadja el a követséget. Az új kísérlet új utasításra vonatkozott. S ez, az érintett eszközökkel, kericszül is ment. Deák azonban, kimondott szavához hiven, melyben ily eszközök használata ellen tiltakozott volt, nem fogadta el a követséget, bár arra nem többséggel, hanem egyértelműleg választatott meg. Tehát nem követválasztás volt kétszer, a mi nem is lehetett; hanem az egyszer megkésztett utasítás lön másodszor megváltoztatva. Ford. jegyz.

helyeselt eszközökkel szereztetik meg neki az erőszak harcában. Nem hitték; azzal biztatták magokat, hogy ha meg lesz választva, nem fogja visszautasítani. De Deák hajthatatlan volt, s elhatározásában semmi sem tántoríthatta meg. „Nekem — mondá egyszerüen — nincsen kétféle mértékem; s a törvényteleniséget, melyet ellenfeleimben kárhoztatok, magam hasznára igénybe nem vehetem.“ Nagy erkölcsi bátorságra mutató tény, mely magának is nehezebbre eshetett, nem a követi székért, melyet elvesztett, hanem a kegyetlen csalódásért, melyet azokra mért, kik jelöltsége sikeréért így kitétték magokat. Többen közülök személyes és vagyoni áldozatot hoztak; s áldozataikért jutalmúl nem nyertek egyebet a nyilvános megrovásnál, mely annál sujtóbb volt, minél magasabbról jött. Elkeseredésök határtalan volt s haragjokban a legkeveserübb szemrehányásokkal illették Deákot. Azt mondák, a párt érdekét föláldozza azon személyes dicsvágyának, hogy magát kivételes politikai becsületesség példányául tűntesse föl. A választások Magyarországon, mint minden szabad országban, alkalmat szolgáltatnak a tulhevült szenvedélyek összeütközésére; de soha senkinek eszébe nem jutott visszautasítani a bármikép kivívott sikert. Az elv diadalát személyes érzékenységnek s a közjót szűkkeblü aggályoknak áldozni fel, azt mondák, vétkes önzés. — A politikában semmi sem oly nehéz, mint barátainknak ellenállani. Deák erre is elég bátorsággal birt és semmi vád által meg nem rendíthető vonakodásával sokkal nagyobb

szolgálatot tett hazájának, mintha elfoglalta volna székét a parlamentben. Mikor egy egész nemzetnek erkölcsi leczkét szükség adni, a beszéd keveset ér; egy tett, egy nemes példa hangosabban szól a legbámulatosabb ékesen szólásnál.

E derék férfiú távolléte nagy benyomást tett. Közcsapásnak tekintetett s végre is mindenki igazat adott a nemes érzelmeknek, melyek Deákot vezették. „Franciaországban — így kiálta föl Beöthy Ödön az országgyűlés színe előtt — Latour d’Auvergne halála után nem szüntek meg nevét szólítani ezredében s egy hang azt felelte: meghalt a becsület mezején! Németországban, a császár koronázása napján azt kérdezték: Van-e egy Dahlberg a gyülekezetben? Indítványozom, hogy minden országgyűlés megnyitásakor kérdés intéztessék: jelen van-e Deák?” Zsedényi, egyik fő ellenfele annak, kit már Zala nagy követének neveztek, angol szokás szerint fejezte ki hódolatát politikai ellenfele iránt, s nem habozott kimondani, hogy Magyarország legtisztább jelleme hiányzik a kamarából. A Deák nézeteit leginkább ellenző hirlapok hasonló értelemben szólottak. A nélkül hogy egyéb czélja lett volna, mint betölteni kötelességét, nagyobb sikert vivott ki, mint legszebb szónoklatai által: a politikai becsületesség diadalát. E diadal ép oly becsületére vált azoknak kik azt elismerték, mint annak, a ki elismerésök tárgya volt. A Deák által üresen hagyott széket senki sem merte elfoglalni. Az 1843-ki országgyűlésen Zala megyének csak egy követe volt,

a fiatal Csúzy. Deák visszavonúlva élt falusi birtokán, elmélyedve a fontos kérdésekbe, melyek az országgyűlésen tárgyalattak, s figyelmes szemmel kísérve a mozgalmat, mely Magyarországot oly tragikai sorsa felé ragadta.

Kossuth, kiszabadulva börtönéből, a kézirati tudósítások helyett, melyek miatt elítéltetett volt, a Pesti Hírlapot alapította. Ez volt az első magyar lap az új kor szellemében. A nemzet jogait oly erélylyel és bátorsággal védte, mely szerkesztőjének hallatlan népszerűséget szerzett. Széchenyi, ki a reform-mozgalom első megindítója vala, megdöbbsent annak újabb fejleményein. A Kelet népében megkísérlé mérsékelni azt s Kossuthot oly hévvel támadta meg, hogy maga a konzervatív párt feje, Dessewffy Aurél is kénytelen volt hibáztatni túlságosságát. A nagy gróf azt hitte, hogy mint hajdan, a mozgalom most is csak a felsőbb osztályokat ragadandja meg; de Kossuth, hirlapjával s lángoló szónoklataival fölébresztette az összes nemzetet; s a mint Dessewffy igen helyesen mondotta Széchenyinek, az oly nemzetet nem lehet zárt bizottságilag kormányozni, melynek joga van évenként négy-szer ötvenkét helyen összegyűlni s az állam minden ügyeit vitatás alá venni. Az 1848-ki forradalmat megelőzőt évek alatt a reform-párt két árnyalata közt mind érezhetőbbé lett a szakadás. Melyik részen állott Deák? ki még mind ig visszavonultságában élt. Nem tartott beszédeket, sem a nyilvánosság elé nem adott semmi iratot; de hű maradt az elvekhez, melyeket előbb

védelmeszt vala. Az akkor vitatás alatt levő minden kérdésben, a sajtószabadság, a vallásfelekezetek törvény előtti egyenlősége, a városoknak adandó képviseleti jog, kik úgy szólva nem is voltak képviselve az országgyűlésen, a kiváltságok eltörlése stb. kérdéseiben ő a radikál reform mellett nyilatkozott. Szabályszerű haladással kívánta elérni mindezt, a törvényes úton; s kiváltképen határozottan visszautasított minden oly eszmét, mely az Ausztriától való elszakadásra vezethetett, a mire itt-ott már mutatkozott némi hajlam. „Én — ismétlé gyakran — a reform embere vagyok, de nem forradalmár.“ A kitünő publicista, Deák hű barátja és segítője legfontosabb munkálkodásaiban, báró Eötvös, ki bár még csak harmincz éves, már költeményei, regényei, közjogi s publicistai dolgozatai által nagy hirre kapott, irataiban fejtegette közös eszméiket. Jóllehet védelmeszt Kosuthot Széchenyinek gyakran túlzott megtámadásai ellenében, de elvált az ékesszóló agitátortól Magyarország politikai kormányzatának újraszervezése kérdésében. Kossuth az ausztriai kormánylyal szemben éles ellenzéki szempontból, még kiebb akarta terjeszteni a megyék úgy is széles hatáskörét, oly módon, hogy a népfelőség gyakorlata egészen kezeikbe menjen át, mi által Magyarország bizonyos értelemben egy demokrat szövetséges állammá alakult volna át, mely ötvenkét, egymástól jóformán független megyéből áll vala. Látni való, hogy ez a decentralisátiónak, az ál-

lamegység fölbomlásaig hajtása lett volna¹⁹⁾. Eötvös és Deák a pillanat szenvedélyein felülemelkedve, azt állították, hogy ha az országnak felelős miniszteriuma s oly jogokkal felruházott parlamentje volna, melyek minden szabad országban a parlament elmaradhatlan tulajdonai, akkor nem volna többé szükség arra, hogy az egyes törvényhatóságok, a megyegyűlések, az autonómia ürügye alatt, a nemzetgyűlés által megszavazott törvények végrehajtását felfüggeszthessék. A központi hatalom korlátainak fontos és nehéz kérdése, mely az Egyesült Államok alapítása óta annyit vitatott, ez időtájt Magyarországon is a legélénkebb vitatás tárgyát képezé.

1846-ban Deák, maga sem tudta mi baj által, megrendítve érezte egészségét s fogyatkozni erejét. A hazai és külföldi fürdőkben kellett segílyt és gyógyulást keresnie. Svajczt, Olasz-, Francia- és Angolországot is beutazta. Némileg helyreállva tért vissza, de még gyöngébb volt, mintsem az 1847-ki országgyűlésre is elvállalhatta volna a megyéje által neki följánlott követséget. Hazája helyzete azonban élénken foglalkoztatta. Nem látott más kimenetelt: vagy

---

¹⁹⁾ Kossuth nézeteinek s irányzatának előadása túlzott. Kossuth akarta a megyei rendszert fentartani a parlamenti centralisatió ellenében; de az államegység felosztását s szövetséges kantonrendszert nem akart. S a mi előbb mondva és alább ismételve van, hogy e vitában Eötvös Deáknak lett volna segéde s eszméi kifejezője: még kevésbbé áll. Deák, az ellenzék két árnyalatai között, e kérdésben inkább Kossuth nézetei felé hajlott. A Pesti Hírlap kis, de kitünő csoportja, Eötvös, Szalay, Csengery, Trefort, — önállóan működött.

Ford. jegyz.

az önkény uralmát, vagy a forradalmat. A magyar alkotmány alapjai s betetőzése között ijesztő ellentét volt. A törvényhozás gépezete, a mint azt a századok megalakították, oly bonyolult volt, hogy az új eszméknek, melyek a megyegyűlésekben forrongottak, nem engedett szabályos és könnyű utat. A követi táblának volt joga a fenálló törvények változtatását indítványozni; de nem állott hatalmában, érvényesíteni akarátát. Az idő bosszantó vitákban veszett el. Mikor valamely indítvány a mágnások táblája elé került, ez abban rendesen lényeges változtatásokat tett. A követek háza elfogadta a módosítványok egy részét, aztán visszaküldte a javaslatot a felsőházhoz; izenetek s viszonzizenetek végtelen sora következett. Ha végre sikerült a két táblának valamiben meg egyeznie, akkor a munkálatot még a Bécsben székelő magyar kancelláriához kellett fölküldeni, mely azt új módosításokkal s egy leirat kíséretében küldötte vissza; vagy megesett, hogy nem is válaszolt reá. Ha a bécsi udvar valami ígéretet tett, az kitörő éljen-zajjal fogadtatott; ha a király képviselője az alsó táblánál, a királyi személynök valami oly kifejezéssel talált élni, mely a nemzet jogaival ellentétben állt, minden felől azt kiáltották: gravamen, gravamen! s valamelyik jogtudós követ megczáfolta és visszautasította azt. Az országgyűlés ekép igen jó védbástya volt az önkény ellen, de nem válhatott a reform és a haladás czélszerű eszközévé. A legnemesebb eszmék, fényes szónoklatokkal támogatva, Klauzál meleg ékesen

szólása, Szentkirályi Móricz bonczoló logikája, melyről azt mondák, szintoly éles mint bonczkése²⁰⁾, mind hiába volt, az 1843—6-ki²¹⁾ országgyűlés majdnem eredmény nélkül oszlott el. Az ellenzéknek nem volt vezére, ki minden lépését irányozza. Az 1847-ki választások után megtalálta azt Kossuthban, kinek ez volt jelszava: „veletek vagy nélkületek, sőt ellenetek is“; de az ellenzéki követek közt sokan nem voltak hajlandók őt követni. Széchenyi élénken sürgette Deákot, hogy alakítson mérsékelt bal-pártot²²⁾, melynek jelszava legyen: „haladás és reform, forradalom nélkül“ s föladata: Kossuthot és a kormányt egyaránt ostromolni. Deák ettől egyáltalában vonakodott s mindannyiszor visszautasította a tervet. Azon meggyőződésben volt, hogy nem szabad gyöngíteni a nemzeti pártot nyilvános szakadás által s inkább akart egy fölkelés esélyeinek nézni elébe, mint fegyvert adni az önkény kezébe²³⁾. A szabadelvű párt mind világosabban látta a benső összefüggést Magyarország és az örökös tartományok sorsa között. A míg ezek abszolút kormány uralma alatt állanak, Magyarország alkot-

²⁰⁾ Anachronismus. Szentkirályi csak később, a forradalom után lett orvossá, s akkor is nem sebész, hanem hasonszenvi orvossá, kinek a boncz késsel semmi dolga. Ford. jegyz.

²¹⁾ 1843—4-ki. Ford. jegyz.

²²⁾ A jobb és bal elnevezések nálunk 1848 előtt nem voltak szokásban, nem is volt értelmök; a követek nem pártok, hanem kerületek szerint ültek a táblánál. Mérsékelt ellenzék értendő. Ford. jegyz.

²³⁾ Egyiket oly kevésbé akarta mint a másikat. A forradalom akkor legkevésbé sem volt előrelátható. Váratlan események hozták elő a februári s márcziusi napokat, s a bécsi reactio a forradalmat. Ford. jegyz.

mányos jogai is mindig fenyegetve vannak. Ugyanazon fejedelem nem lehet Bécsben absolut uralkodó és Pozsonban alkotmányos király. Népfelség s angol modorú önkormányzat a Lajtán túl, és Metternich vaskezű zsarnoksága a Lajtán innen, nem állhatnak meg együtt. Ezt bizonyitgatta ismételve Tolnamegye két követe, a nemes emberbarát Bezerédj és a heves Perczel, ki később honvédtábornok lön. Deák erős meggyőződése is ez volt. Azért sürgette s tette bele az 1867-ki kiegyenlítésbe is, mely a dualizmust ténylegesen megállapította, azon követelést, hogy a birodalom másik fele is alkotmányos intézményekkel birjon.

Egy pillanatig remélhette, hogy óhajtásai teljességbe mennek, még az örökös tartományokat illetőleg is, midőn a februári forradalom nagy eseménye, földrengés módjára, halomra döntötte a régi intézményeket. De mondják, hogy bizalma a jövőben csakhamar megrendült ismét. Midőn látta, hogy a birodalom különböző nemzetei s vezetőik oly kevésbé vannak még megérve a renddel párosult szabadság élvezetére, a hatalom letéteményesei pedig úgy át vannak hatva az absolutismus hagyományos eszméitől, a nemzeti-ségek oly elvakultak, követeléseikben oly méltánytalanok s kölcsönös gyűlöletökben oly engesztelhetlenek, — mély szomorúság fogta el szívét s gyakran mondogatta: „ez a vég kezdete“.

Gróf Batthyáni Lajosnak, ki Magyarország számára külön felelős miniszterium alakításával bízott

meg, sikerült abba bevonni Széchenyit is, Kossuthot is, amazt a pénzügyek, emezt a közmunkák miniszterreül²⁴⁾. Hogy a két ellentétes férfit közt, kik csak az imént még oly elkeseredetten álltak szemben egymással, egyességet lehessen létrehozni, oly közbenjáróra volt szükség, kinek tekintélyét mind a kettő elismerje. Ilyen csak a kehidai bölcs lehetett. Batthyáni tehát Deákhhoz fordult; ez előbb vonakodott belépni a miniszteriumba. Nem volt semmi hajlama hivatalviselésre; de meg volt szokva: a közérdeknek mindig alárendelni személyes hajlamait. Végre is elfogadta az igazságügyi tárczát, melyre jellemének tisztasága s nagy törvénytudománya által mintegy teremtvé látszott lenni. 1848 márczius 17-én lépett hivatalába²⁵⁾. Államtitkáruul Ghyczy Kálmánt vette maga mellé, a ki most a baloldal feje. A törvények kodifikálására kiküldött bizottság²⁶⁾ élére Szalay Lászlót állította, kit Magyarország nem sokára a frankfurti parlamenthez küldött követül s ki utóbb nemzetének egyik legjelesebb történetirója és jogtudósa lön.

Az 1848-ki nevezetes törvények, melyek Magyarország politikai alkotmányát egészen átalakították s

---

²⁴⁾ Valószínűleg csak tollhiba. Épen megfordítva.

Ford. jegyz.

²⁵⁾ A miniszterium megalakulása, bennc Deákkal, márcz. 23-án hirdettetett ki előlegesen. Azonban a pénz- és hadügyre nézve újabb nehézségek merültek föl. S a végleges megerősítés csak april 7-én következett be; az új törvények, szentesítve, april 11-én hirdettek ki.

Ford. jegyz.

²⁶⁾ Azaz : miniszteriumának kodifikáló osztálya.

Ford. jegyz.

melyek tavaly ismét visszaállítottak érvényökbe, nem voltak Deák műve; azok már ki voltak dolgozva, midőn ő a miniszteriumba belépett²⁷⁾. Bár hibáztatta azok egyes meghatározásait, oly módon kezdett azok végrehajtásához, hogy az alsó néposztályok felszabadditása siettetve legyen, de volt földesuraik ellen föl ne keljenek. Ez volt, mondja maga²⁸⁾, legnehezebb föladata. A fölszabadult parasztok azt hitték, hogy most már osztozni fognak a földesurak birtokán. Tömegesen tódultak Deákhöz, hogy nekik igazságot szolgáltatasson. Ajtaja szüntelen ostromolva volt különböző nemzetiségű egyénektől, kik mind benne helyezték bizalmukat. A békési magyar, a hánsági sváb, az árvai tót, a mármarosi oláh, mind hozzá folyamodtak, mint atyjukhoz, vitáik elintézése végett. Magyarországnban, melyről azt mondják, hogy kevély arisztokrátiája van, senki sincs, a ki könnyebben hozzájárulható volna, mint a miniszterek. Azon, gyakran igen szerény lakást tartják meg mint miniszterek is, melyet egy magán-házban vagy vendéglőben azelőtt elfoglaltak s ott bizonyos órákban mindenkit elfogad-

---

²⁷⁾ Ki voltak dolgozva, midőn általában a miniszterium megkezdte működését. Deák azonban, ki — mint említve volt — az 1847/8-ki országgyűlésen nem volt jelen, Batthyáni által fölhivatva, már márczius közepén megjelent Pozsonban, közvetőleg legalább szintén részt vett a törvények alkotásában; valamint részt vettek a formulációban olyanok is, kik nem jöttek be a miniszteriumba, pl. Szentkirályi. Szóval, a 48-ki törvényeket nem a még meg sem alakult miniszterium, hanem az országgyűlés maga alkotta s a reformpárt egyes jeles tagjai formulázták.

Ford. jegyz.

²⁸⁾ ?

nak. Esténkint, mint azelőtt, elmennek a clubba, a hol mindenki beszélhet velök. E polgári szokások folytán, egyenes és közvetlen érintkezésben maradnak a közvéleménnyel, míg másutt a miniszterek, pompás palotáikba zárkózva, szolgák- és ajtónállókkal környúlve, mesterséges légkörben élnek, melybe az igazság ritkán hatolhat be. A demokratia századában a demokrat szokások elutasíthatlanabbak, mint sokan gondolnák. Deák, 1848-ban az István herceghez címzett szállodában lakott. Reggel korán fogadta az ország minden részéből hozzá csődülő parasztokat. Megmagyarázta nekik az új törvények szellemét, melyek fölmenték őket a robot alól, a nélkül hogy uraik birtokát nekik adták volna. Megmutatta előttök, hogy teljes szabadságot s törvény előtti egyenlőséget élvezve, meggazdagodhatnak a munka által. Fölvilágosította, vigasztalta őket; beléjük öntötte az igazság és a haza szeretetét, mely az ő lelkét eltölté s midőn tőle visszatértek, készek valának volt uraik vezetése alatt vérüket is ontani e törvényekért, melyeket előbb igazságtalanoknak tartottak.

A kormányzatban Deák e szép elvet vette jel-szavául, melyet gyakran ismételt alárendeltjei előtt: „ha szabadok akartok lenni, először legyetek igazságosak“. Azt is mondta: „Legyetek igazságosak a kicsinyek iránt, ha azt akarjátok, hogy a nagyok azok legyenek irántatok.“ Szalayval és Eötvössel együtt ismét neki kezdett egy büntető törvénykönyv kidolgozásához, mely a nagyhirű jogtudós Mittermayernek

és a büntetőjog legkitünőbb német íróinak nagy mértékben megnyerte méltánylatát²⁹⁾. Hasonlóképp elkészítette az esküdszéki eljárásra vonatkozó törvényt. A minisztertanácsban, Batthyánival, Eötvössel, Mészárosossal és Klauzállal mindig azon rendszabályok mellett vala, melyek az Ausztriával való jó egyetértést lehetővé tették, ki akarta kerülni a teljes szakadást, melynek világosan látta s előre megjósolta gyászos következményeit. Magyarországnak mindenek fellett érdekében állott volna az osztrák szabadelvűek és tőkepénzesek rokonszenvének elvesztését kerülnie. Fölállítván a personál-unió tanát és államrendszerét, azonnal meg kellett volna osztani az államadósságokat. Mintegy 200 millió elvállalásával akkor kivonhatta volna magát Magyarország az osztrák pénzügyek minden közösségéből. Azóta három annyi adósság terhét kényszerült elvállalni. A múlt télen folyt viták alkalmával Deák e tekintetben világosan nyilatkozott. „1848-ban, mondá, nagy hibát követtünk el. Azért mondom: követtünk, mert magamnak is része volt benne. Azt kívánták tőlünk, hogy vegyünk részt a megegyezésünk nélkül csinált adósságok terhében. Sem jog, sem méltányosság által nem voltunk kötelezve arra. A bécsi miniszterium abban hibázott, hogy

---

²⁹⁾ A magyar olvasó tudja, hogy itt is egy kis anachronismus van. A híres büntetőjogi javaslat, melynek Deák és Szalay voltak főkészítői, már előbb, az 1840-ki országgyűlés megbízásából készült s az 1843/4-ki országgyűlésen mutattatott be — de életbe nem léphetett. Ford. jegyz.

tőlünk mint kötelességet követelte, a mi részünkről nem lehetett egyéb mint engedmény. Mi pedig abban hibáztunk, hogy egy formakérdésen fölakadtunk, s nem ereszkedtünk mindjárt egyezkedésbe, a mi által annyi vér lehetett volna megkimélve. Mily roppant előmenetelt tehattunk volna azóta! A jóllét mily magas fokára emelkedtünk volna már!³⁰⁾ Deák barátai azt állítják, helytelenül hibáztatja önmagát, mintha ő is félreismerte volna hazája valódi érdekét s részt vett volna ama hiba elkövetésében; ő már akkor világosan látta a követendő utat, de nem volt képes érvényre juttatni saját nézetét.

Valóban, a bécsi udvar között, mely a horvátokat és szerbeket a magyarokra uszította, hogy visszacsikarhassa tőlük azon jogi engedményeket, melyeket megadni kényszerült vala, és az elkeseredett hazafiak között, kik egyedül a fölkelésben láttak üdvöt, nem volt helye többé azon pártnak, mely minden irányban hiven a törvényességhez ragaszkodott. Forradalmi időkben csak a szélső pártok maradnak a küzdtéren. Deák népszerűsége gyorsan elpárolgott. Fájdalommal látta, hogy minden befolyását elveszti a magát elárultnak érző nemzetre. Látván az összeütközés kikerülhetlen voltát, csak sirhatott a (bécsi) kormány vakságán. Az alku és kiegyenlítés ideje elmúlt. Maga is dühös megtámadásoknak volt kitéve azok részéről,

---

³⁰⁾ Az 1867. december 14-ki ülésben. Az idézet nem szó szerinti.

kik minden egyezkedésben a nemzetnek vetett tört vélték látni. A Márczius tizenötödike rajta volt, hogy Deák nevének minden varázsát megsemmisítse. Jelszava is, mintha csak ellene lett volna választva: „Nem kell táblabíró-politika.“ Deák csaknem valamennyi megye táblabírája volt, mint Angolországban is a városok polgárjogot szoktak adni az érdem iránti tiszteletök kifejezésére. E megkülönböztetést, mely Deákot az összes nemzet választottjává tette, most nevetségessé igyekeztek tenni. A czim, melyet Magyarország megyéi tiszteletjelül adtak a haza legbölcsőbb fiának, most úgy lőn feltüntetve, mint egyértelmű a szűkkörű felfogással, s mint oly régiségi maradvány, melyet a forradalomnak el kell sepernie.

Jellachich bán betörése horvátjaival a déli megyékbe s Lamberg tábornok megöletése a Buda és Pest közti hidon, azon perczben, midőn a császár nevében a hadsereg szervezete fölött alkudozni jött³¹⁾, nem sokára kikerülhetlenné tették a fegyveres küzdelmet. A költészet maga is belefűjt a hadi kürtbe. Vörösmarty hallgatott; de Petőfi, e magyar Tyrtaeus, a puszták szelébe harczi dalokat harsogott. „Itt az idő, most vagy soha!“³²⁾ „Trombita harsog, dob pe-

31) Nem alkudozni, hanem az összes katonaság fölötti parancsnokságot átvenni. S kineveztetése egyenes jeladás volt a törvényes állapot megtörésére. Egyébiránt, hogy Lamberg megöletése, mely viszont jeladás volt a forradalomra, sem erkölcsi, sem politikai szempontból nem igazolható, szintén eldöntött dolog.

Ford. jegyz.

32) Előbb már, márczius 15.

Ford. jegyz.

reg; csatára indul a sereg; Előre!“ stb. Az egész ország fölkelt, s e dalokat, mint a francziák egykor a marsellaiset, zengve, indult a csatába. Deák szerepe befejezettnek látszott. Mindamellett az utolsó perczig nem szünt meg a békés kiegyenlítést megkísérteni, meg levén győződve, hogy egyedül az menthetné meg hazáját a kikerülhetlen romlástól. Szeptemberben küldöttség élén ment Bécsbe, értekezni az ottani országgyűléssel; de egyesség nem jöhetett létre s az elkeseredés mind két részről csak növekedett. October elején kilépett a miniszteriumból³³⁾, de megtartá képviselői székét. Mikor Windischgrätz herczeg a győztes osztrák sereg élén Buda falaihoz közeledett, Batthyáni követség küldését indítványozá, mely a herczeggel a béke iránt alkudozásokba bocsátkozzék. Az országgyűlés elfogadta ez indítványt. Az év utolsó napján, 1848 decz. 31-én, setét téli estén, indult el a küldöttség; oly férfiakból volt összeállítva, kikkel a bécsi udvar kiegyezkedhetett volna: az egri érsek, Majláth György és Antal, Batthyáni és Deák voltak tagjai. De Windischgrätzet az első diadalok mámore és a bécsi reactio eszeveszett gögje megrészegítették; el sem fogadta a követséget. Azt izente: hogy lázadókkal nem alkudozik. E szó sokjába került Ausztriának. Azon megaláztatásba, hogy először legyőzetett

---

³³⁾ Az összes miniszterium lemondása már szept. 11-kén történt. Batthyáni új miniszterium alakításával levén megbízva, névsorát fölterjesztette, de az el nem fogadtatott. Deák e második miniszteriumba már nem akart belépni s neve nincs is a névsorban.

Lavelaye. Deák Ferencz.

Ford. jegyz.

a magyaroktól s azon még veszélyesebb megaláztatásba, hogy az orosz által mentessék meg. Ma e „lázasok“ uralkodnak Pesten, s a király, a nemzeti zászló előtt meghajolva lovagolt föl a koronázási dombra. Mi más lett volna Ausztriának s fiatal császárnak sorsa, ha elejétől fogva kezét nyújtott volna ama legyőzhetlen istennőnek, ki századokon csöndesen lépdél végig, ledöntve mindent, mi diadalútja előtt gátul emelkedik, — a szabadságnak. A végszakítás és a kiontott vér súlyos felelősége mily halálosan esik azok fejére, kik azt előidéztek! A magyarok előtt nem maradt más választás, mint vagy a feltétlen megalázkodás, vagy a fegyver. Készebbek voltak a Bethlenek és Rákóczyak kardját kivonni hüvelyéből. Bizonyára nem lehet ezt bűnül tulajdonítani nekik; a nemzeti jog és a történeti jog részökön volt. De Deáknak, a törvényesség emberének, nem volt többé mit keresnie oly téren, hol a csaták szerencséjének kelle döntenie. Politikai pályájának első fele e szomorú Szilveszter-éjjel záródott be, midőn az osztrák vezér táborából, a békés kiegyenlítés utolsó reményszálának szakadtával tért vissza. Az országgyűlés Debreczenbe helyezte át magát. Ő nem követte oda.

II.

Míg az országot az osztrák hadak foglalták el, Deák elvonúlva, de nem rejtőzködve, élt kehidai birtokán. Mikor a magyarok, a hadiszerecsé fordultával, visszafoglalták Pestet és Budát, ő akkor sem lépett ki elvonúltságából. Forradalomban sem jellemével, sem eszméivel, nem használhatott hazájának; jobb szeretett homályban maradni. A világosi fegyverletételt követett véres kivégzések élénk emlékezetben vannak még; gróf Batthyáni, gróf Leiningen, Nagy Sándor, Damjanich, Török, Aulich, Láner, Kiss, felakasztattak vagy föbe lövettek. Ez is téves politika volt. Soha egy kormány sem tartotta fenn magát a boszu politikája által. A kiket megölnék, martyrokká lesznek, és nem halnak meg. Föltámadnak, boszut állani bírálkon. Tavaly Magyarországon jártomban, a kirakatokban mindenütt az 1848-diki áldozatok arczképeit láttam, gyászfátyollal környezve. Míg volt tisztársai önkéntes száműzetés által menekültek az üldözések elől, Deák nyugodtan maradt; kihallgatás elébe sem idézték. Jellemének tisztasága tiszteletet látszott költeni iránta még az ellenségben is. Lassanként visszatért régi szokott életéhez, meg-

fordult Pesten, meg Bécsben is, ha épen valami dolga volt. Ismét hévvel fordult régi kedvencz tanulmányaihoz; de semmi munkát nem bocsátott közre, a miben véleményét hallatta volna a helyzetről, melybe hazája jutott. Mig Eötvös, Somssich Pál, Zsedényi, gr. Széchen Antal nyomatékos iratokat adtak ki, melyekben visszakövetelték hazájok jogait, melylyel a hatalom úgy bánt mint meghódított országgal, addig Deák hallgatott. Hallgatása tiz évig tartott. Különös, hogy ez idő alatt mind nagyobbá lett az emberek szemében s befolyása határtalanná lett. Ez idő alatt emelkedett azon páratlan állásra, mely őt Magyarország sorsának eldöntőjévé tette. Mikép? senki sem tudná megmondani. Soha nem vette magának a kezdeményező szót a közügyekben. Ha kérdezték, kevés szóval felelt. Gondolatait nem titkolta el, de nem is kereste az alkalmat, hogy azokat nyilvánítsa. Tudta, hogy a nyomásra a visszahatásnak kell következni. Csöndesen, s látszólagos közönynyel nézte végig Bach miniszter cenzalizáló kísérleteit. Előre látta, hogy azok nyomorultúl megfognak bukni. E pillanatot várta. Addig minden erőfeszítést haszontalannak, minden panaszt gyermekesnek tartott. Elvonúltan élt. Eladván kehidai birtokát, Pesten lakott. Legnagyobb örömét a jótékonyágban találta. Szerény jövedelmeinek tetemes részét évenként szegény ismerősei vagy szükölködő családok fölsegitésére fordította. Visszanyerte csöndes vidámságát is, s esténként, munkában töltött nap

után, néhány meghitt barátja társaságában, szivarfüst és sör mellett adomázni szeretett. E magatartás megmagyarázhatlannak látszott; tán ingerelte is azokat, kiknek hevesebb kedélye nem bírta nyugodtan szemlélni a haza rabigába hajtatását. Hajdani miniszter-társa, az akkor számüzetésben élő Szemere, azt írta róla: „Deák, magányában olyan, mint egy elátkozott völgybe rejtett orákulum, a kihez senki sem mer közelíteni, hogy tőle a jövődöt megkérdezze.“ Így tett Brutus a Tarquiniusok alatt; csakhogy Deák nem volt összeesküvő.

Mikor a bécsi kabinet Magyarország alkotmányának visszaállításáról kezdett gondolkodni, megkíséرتette értekezni Deákkal. Ekkor intézte Schmerlinghez, az akkori igazságügyi miniszterhez azon levelet, melyet akkor minden lap közölt, s melyben a meggyőzés szilárdságával nyilvánította, hogy ő mit sem tehet, mert a mód, melylyel a kormány a magyar ügyeket rendezni akarja, homlokegyenest ellenkezik az ő meggyőzésével.³⁴⁾ Az „ország bölcsének“ ellenállása azonban teljességgel nem gátolta Bach minisztert, hogy ő is meg ne próbálja „néhány okos szót szólni“ vele. A centralisatio hiveinek terve igen könnyen érthető. Mit akartak ők? Egyszerűen egy

---

³⁴⁾ Ez még előbb történt, mint a szöveg mutatni látszik. Az ötvenes években, s minden esetre 54 előtt küldött Schmerling Deákhhoz, ki akkor még Kehidán lakott, őt a törvénykezési reform tárgyában értekezésre hívta meg. Ezt utasította vissza Deák érintett levelével.

osztrák államot alkotni, mint van francia, angol, spanyol állam; a birodalom különböző tartományainak, saját belügyeik rendezésére, a lehető legszélesebb hatáskört adni, de a központi hatalom kezébe adni mindazon eszközöket, melyek az állam-egység fentartására szükségesek. Hogy Ausztria létezni meg ne szűnjék, nem szabad elvonni létezésének feltételeit. A miniszter mindezen érveléseire, melyeket több rendbeli beszélgetéseikben ismételt, Deák egyszerűen azt felelte: „Bocsásson meg excellentiád, én nem ismerek mást, mint a magyar alkotmányt. Míg az vissza nincs állítva, nem tehetek semmit, mert nem vagyok semmi. Nem is létezem.“ A miniszter hiába sürgette, sarkalta; elhatározásától nem tudta eltántorítani³⁵⁾.

A bécsi kabinet úgy alkudozván Deákkal, mint a magyar nemzet képviselőjével, ez még növelte tekintélyét s erkölcsi súlyát. Egy honfittársának levele, melyet 1860 tájt írt, meglehetősen megmagyarázza óriási befolyá-

---

³⁵⁾ Deák talán soha sem is látta Bachot; annyi bizonyos, hogy vele soha sem beszélt, annál kevésbé értekezett. Azonban némi érintkezés, egy harmadik által s izengetésekkel, mégis volt közöttük. Midőn Bachnak azon kérdése ismételtetett Deák előtt, hogy hát mit kellene most már csinálni, a kezdetre csak visszamenni s mindent elején kezdeni nem lehet; — Deák azt mondta: „Bizony ha az ember a kabátját begombolta s mikor be van, akkor veszi észre, hogy egy gombbal feljebb kezdte a gomblyukakat, nincs más mód mint végig kigombolni s ujra kezdeni az egészet.“ Mikor Deák e mondatát Bachnak megvitték, ő azt felelte, — „na, wir werden die Knöpfe abschneiden“ — s erre Deák: „Azzal nem lesz ám begombolva, sőt ellenkezőleg!“

sának eredetét. — Deáknak, ugymond, az igazság felül áll minden politikai érdeken, még hazájáén is, ha ez ellentétben állhatna a joggal és igazsággal. Mondják, hogy a jóféle gyöngy elveszti fényét, ha az a ki viseli, megbetegszik. Deák megszűnne maga lenni, ha valaha segédkezet nyujtana ahoz, a mit jogtalan-
nak tartana, még ha hazáját menthetné is meg azzal az elnyomástól. Ő nem tesz semmit, a mi lelkiismeretével ellenkeznék, s e tekintetben senki sem mondhatná meg, mennyire megy aggályossága. Te-
kintete mélybe ható, ítéletének helyessége és biztos-
sága páratlan; de tenni haboz mind addig, mig fél,
hogy nem tenne helyesen. Innen van, hogy sokan,
nyugodtan maradni látva őt akkor, mikor türelmet-
lenségökben azt várták, hogy előre menjen, bátorság
hiányával vádolják; de a nép bámulattal tekinti éle-
tének egyszerűségét, jellemének tisztaságát, politikai
pályájának következetességét, mely negyven év óta
semmit sem változott. Tudja, hogy Deák megvesz-
tegethetetlen, hogy sem ígéret sem fenyegetés őt meg
nem tántoríthatja, hogy sem az udvar befolyása, sem
a tömeg zúgásai, sem barátainak szemrehányásai,
sem a halál félelme, sőt még a hazafiérzés föllango-
lása, sem téríthetik ki a maga utjából. Emberfölötti
bölcseséget, eszélyt és oly előrelátást tulajdonít neki,
mely minden tört és minden veszélyt képes kikerülni.
Deák a nép szemében az igazság megtestesülése, a
jog próbaköve. Lelkesedést nem gyujt, mert soha nem
igyekezett elragadni beszédével vagy írásaival; de

azért az egész nemzet meg van győződve, hogy tőle kell várni a vezényszót. Egy párt sem volna képes magával ragadni a nemzetet, Deák beleegyezése nélkül, mert mindenki azt hiszi, hogy csak ő tudja megmondani, mikor ütött a cselekvés órája. A száműzöttek, bármily népszerűek legyenek is, nem találnának visszhangra az országban, ha Deák hallgatna; de ha ő fölkel, megszólal, és jelt ad, egész Magyarország, mint egy ember fog engedelmeskedni szavának. — E jellemzés, melynek itt főbb vonásait adtuk, megmagyarázza, miért nem használták föl a magyarok sem az 1859-diki olasz, sem az 1866-diki német háborut, egy gyűlölt járom lerázására. Mert „a haza bölcse“, a ki nem akarta Ausztria megsemmisülését, nem adott jelt reá. Nem sokára tevékenyebb szerep várta.

Az 1860. october 20-diki császári diploma, legalább papiron, alkotmányos kormányzatot alapított meg; mert Ferencz-József császár kijelentette abban, hogy jövőre semmi törvény nem fog hozatni, változtatni, vagy eltörölni a birodalmi tanács (összparlament) hozzájárulása nélkül. Ennek hatáskörébe tartozókül jelöltettek ki a közösen érdeklő ügyek: a küldiplomatia, pénz- és hadügy; egyebek az egyes tartomány-gyűlések elintézésére hagyattak. A diploma először kedvező hatást tett Magyarországon. De mikép egyezhetnék belé, hogy követeket küldjön a Reichsrathba, s egy központi parlamentre ruházza a pénzéről és katonáiról való rendelkezés jogát? mikép

egyezhethnék bele, hogy ne legyen több mint a birodalom egyik tartománya, Szent István független királysága helyett? Ebben volt a nehézség. Deák remélte, hogy mind a két fél által elfogadható egységre lehetne jutni, ha elismertetik a magyar országgyűlés joga a kiegyenlítés feltételeinek megvitatására. E pontban nem ismert alkut. A magyarok régi és büszke jelszavára utalt: nihil de nobis, sine nobis. Bécsben világért sem voltak hajlandók ez útra lépni. A németek, kik erősebb központosítás alatt éltek, azt vetették az octoberi diploma szemére, hogy igen sokat enged a foederalismus elvének. A február 26-diki pátens még kiterjesztette a központi hatalom jogkörét: azt határozta, hogy Magyarország 85 követe által legyen képviselve a birodalmi tanácsban, s külön képviseletet adott Erdélynek és Horvátországnak; a mi azon magyarázatot látszott megengedni, hogy Szent István koronájának e kiegészítő, illetőleg kapcsolts részeit, Pestre ne küldjenek követeket. Ez Magyarország területi épsége ellen intézett támadás volt.

Minő állást foglalt Deák e nevezetes változásokkal szemben? Mikor a magyar ó-conservativek kieszközlötték az octoberi diplomát, báró Vay kancellár, ki annak kihirdetésével volt megbizva, szükségesnek látta Deákhoz fordulni. Támogatását kérte, vagy legalább annyit, hogy ne támadja meg az octroyált alkotmány elvét. Deák nem ígért semmit. Ellenséges izgatásokba elegyedni nem akart ugyan. Csak mikor a bécsi lapok mind jobban és jobban sürget-

ték, hogy nyilatkozzék, kijelenté, hogy szerinte az egyetlen alap, melyen békés kiegyenlítés jöhet létre: az 1848-diki törvények. Honfitársainak pedig azt mondta, hogy hamarabb célhoz érnek szilárdul folytatott alkudozásokkal, mint rögtöni és erőszakos szakítással.

Deczemberben, barátja Eötvös kíséretében, hosszas magán kihallgatáson részesült a császárnál.³⁶⁾ Kétségkívül azon meggyőződéssel jött el onnan, hogy a kiegyenlítés lehetséges, mert Magyarországra visszatérve teljesen megváltoztatta magatartását, s tizenkét évi tartózkodó visszavonultság után elhatározottan s egész tevékenységgel lépett ismét a közélet pályaterére. A cselekvés percze megérkezettnek látszék. A megyék törvénykezési ujraszervezésének s a magyar törvényhozás átalakításának kérdései voltak napi renden.³⁷⁾ Ő, szokott mérsékletével és szilárdságával szólt e kérdésekhez. Egy felől nem helyeselte a radikálok túlköveteléseit, de más felől erélyesen visszatülasította az osztrák büntető- és sajtó-törvényt, mint a magyar törvényekkel s az alkotmányos szellemmel ellenkezőket. Az 1861. január 16-ki királyi leiratra

---

³⁶⁾ Mindkettejüket Ő Felsége rendelte föl, s részesítette egyenként külön kihallgatásban. Ford. jegyz.

³⁷⁾ Nem az: hanem az átmenet módozatai, az absolut kormányzatról az alkotmányosra. A szerző is azt érti, mint a továbbiakból látszik.

Ford. jegyz.

Pest városa fölirattal felelt, melyet Deák szerkesztett, a törvényes ellenzék — azaz: a maga szellemében.³⁸⁾

Az országgyűlési választások az 1848-diki választási törvény szerint történtek. Ez már engedmény volt. Deák 1861. márczius 11-dikén választotta meg Pest belvárosában. Az első napokban már kitünt a túlnyomó szerep, melyet játszani fog. A bizalmatlanság minden iránt a mi Bécsből jő, a gyűlölet a kormány iránt oly nagy volt, hogy már az országgyűlés megnyitása előtt összeütközés történt. Az 1848-diki törvény azt rendelte, hogy az országgyűlések mindig Pesten tartassanak. A miniszterium, valószínűleg hogy a korona elsőségét kitüntesse, Budára hívta össze az országgyűlést, hol a királyi palota van.³⁹⁾ A követek összegyűltek, tanácskozní, mit tegyenek. A mérsékeltek azt ajánlották: menjenek át az ünnepélyes megnyitásra Budára, s azután Pestre tegyék át a rendes üléseket. E megoldás azonban nem elégitette ki a baloldaliakat. Ők mindjárt egyszerre kényszeríteni akarták a kormányt, hogy az 1848-at kivétel nélkül tiszteletben tartsa; e pontban semmit sem akartak engedni, még ha csak külsőség lett volna is. Azt indítványozták, hogy hazaárulónak nyilváníttassék, a ki a megnyitásra Budán megjelen.⁴⁰⁾ Deák azon-

---

³⁸⁾ Deák Pestváros részéről semminemű föliratot nem szerkesztett.

Ford. jegyz.

³⁹⁾ Csak az ünnepélyes megnyitásra.

Ford. jegyz.

⁴⁰⁾ Talán nem indítványozták épen, csak mondogatta épen egy-egy tüzebb vóru közöttük.

Ford. jegyz.

ban nyilvánította, hogy bár hiven ragaszkodik az 1848-diki törvényekhez, s a hivatalos czeremóniáknak sem barátja, el fog menni Budára, ha egymaga lesz is. A szélsőbb ellenzék többségben volt; még is a mérsékelt párt tanácsa fogadtatott el. Deáknak volt bátorsága, hogy kimondja — s a balpártnak elég józansága, hogy kövesse azt, a mi eszélyes volt.

Alig ült össze Pesten az országgyűlés, első kérdés volt, mely alakban terjeszse elő az ország sérelmeit s követeléseit. A baloldal, mely gróf Telekit ismerte fejűl, „határozat“-ot akart. Ez megsértette volna a fejedelmet, s minden további alkudozás utját elmetszette volna. Deák azt indítványozta, hogy azon elvek, melyeket az országgyűlés ki akar fejteni, „fölrirat“ alakjában adassanak elő. Erősen, határozottan lehet benne kifejezni a mit akarnak, — de miért kikerülhetlenné tenni a forma miatt az összeütközést. S ha mégis kikerülhetlen volna, mondá Deák, essék felelőssége az udvar — s nem az országgyűlés fejére. Engedni a mellékes dolgokban, hogy elérje a lényegest, ez volt mindig az ő elve.

Mig Deák, barátjával a publicista Csengeryvel, a fölrirati javaslaton dolgozott, melyet az országgyűlés elé akart terjeszteni, az ellenzék mindent elkövetett pártja erősítésére. Az osztrák kormány iránt általános volt a gyűlölet; a választások alkalmával csaknem minden követ a februári pátens ellen nyilatkozott. A mint az új emberek megyéikből egyenként érkeztek, a bal mindjárt lefoglalta őket s oly eljárási

módot prédikált beléjük, mely Ausztria elleni gyűlöletöknek nagyon is megfelelt. Deák semmit sem tett, hogy nézeteinek győzelmet szerezzen. Méltóságán alul van, személyes befolyását felhasználni, hogy csak egy szavazatot is szerezzen. A mások meggyőződése iránti tisztelete annyira megy, hogy még az ékesenszólás ereje által sem igyekszik párthiveket szerezni, vagy eszméit másokba átültetni. Ő azt akarja, hogy egyedül az igazság ereje legyen, a mi az ellenvéleményüeket meggyőzi. — Az nap, midőn Deák épen fölolvassandó vala fölrati javaslatát, egy gyászos hír rázta meg a várost. Gróf Teleki László, az ellenzék feje, szobájában halva találtatott. E dráma titka még ma sincs egészen megoldva. Mondják, hogy a császárnak tett bizonyos ígéreték s a hazafisága által parancsolt magatartás között hányatva, egy pisztolylövéssel ragadta ki magát elviselhetlen helyzetéből. Deák, az eseménytől lesújtva, szót kért az ülés megnyitása-kor, s magasztalólag szólt politikai ellenfeléről; de megindulása oly nagy volt, hogy könyek fojták el szavát. A gyülekezetet borzadály futotta végig s a kitűzött tárgyalás elnapoltatott.

Május 13-kán olvasta föl Deák azon hires fölrati javaslatot, mely először fordította reá az egész világ figyelmét. A magyar országgyűlés e napon⁴¹⁾

⁴¹⁾ Nem e napon; mert a szavazás, melyet ért, a hetekig tartó vita után június 5-én következett be.

oly ténynek volt tanuja, a minő talán merőben páratlan más országok parlamentjeinek történetében. Bár elvesztette fejét, a határozati pártnak néhány szavazatnyi többsége volt. Tisza és Ghyczy⁴²⁾, kik Teleki helyébe léptek, lázas tevékenységet fejtettek ki hogy a határozat menjen keresztül; s mégis, midőn a döntő pillanat megérkezett, a bal elhatározá, hogy három tagja hagyja oda a termet, hogy Deák fölirata fogadtassék el a nélkül, hogy a határozati párt egy tagja is meggyőződése ellen legyen kénytelen szavazni.

Deák beszédének, melyet fölirata mellett tartott, zárszavai mély benyomást tőnek. „Talán azt fogják szememre vetni, — mondá — hogy politikám félénk és gyáva. Félénk és gyáva csak az, ki a maga személyére gondol akkor, midőn a haza ügye van a kockán; de e szemrehányást nem érdemli az, ki saját érdekével mitsem törődve, csak a haza veszélyére gondol. Mikor egyedül magunkról van szó, akkor szabad kockáztatnunk; mikor azokról van szó, kik reánk bízák érdekeiket és sorsukat, mikor a haza sorsa van kérdésben, akkor semmit sem szabad kockáztatni, akkor az eszély kötelesség. Hazánkért mindent kockáztatnunk kell, de a hazát kockáztatni nem szabad. Tudom én, hogy ellenségeink a lefolyt

---

⁴²⁾ Ez utóbbi a képviselőház elnöke levén, párt-kivül állott.

sötét időszak alatt, csordultig töltötték keserőségeink poharát. Meg tudom fogni, hogy némi sivár enyhülés volna abban, ha haragunk és fájdalmaink soká elfojtott hangját kitörni engednők, s szabad folyást engednénk méltatlankodásunk érzetének, a nélkül, hogy ily kifakadások következményeire gondolnunk kellene. Én is osztom az elkeseredést, melyet egész Magyarország érez azok ellen, kik annyi jóllétet döntöttek romba, s annyi gyászt hintettek el hazánk fölé; de erőt érzek magamban: jobban szeretni hazámat mint gyűlölni ellenségeinket. Hallgatást parancsolok inkább a fájdalomnak, mely lelkemet eltölti, mintsem oly tetre engedjem ragadni magam általa, a mi hazámnak árthatna. Elismerem a közvélemény hatalmát; tudom hogy fölemeli azt, a ki neki szolgál s lesujtja, a ki neki ellen áll. Ismerem, hogy súlyt kell fektetnünk reá; de van egy jó barátom, ki szívemhez még hangosabban szól, mint a közvélemény; kit megvesztegetni vagy megfélemlíteni nem lehet, kinek intései szentek előttem, kinek szemrehányása megölne: — e megvesztegethetlen barát, lelkiismeretem.“ — A szónok, mintha ellenséges érzelmű többség előtt beszélt — s népszerűségét kockáztatta volna; de diadala teljes volt. Soha bámulatos fölénye ellenállhatlanabbúl nem nyilatkozott; leghatározottabb ellenfelei is meghajoltak előtte.

Midőn a felirati javaslat közrebocsáttatott, az egész országban a nemzeti büszkeség elragadtatását szülte. Magok a bécsi lapok is elismerték, hogy a bi-

rodalomban senki sincs, a ki e tudós okiratra meg birna felelni. Kimutatván Magyarországnak törvények s békekötésekkel biztosított jogait Ausztriával szemben, a multja iránt oly lelkesült nemzetnek oly törvényes alapot adott az ellentállásra, melyet alóla többé semmi hatalom ki nem ragadhatott. A felirat egy új arany-bulla lön, melybe a magyar nemzet összes jogai s nemesi czimei ujra megirattak; a nemzeti levéltáarak azt legbecsesb kincseik közé sorozták s reá folyvást a legnagyobb büszkeséggel történik hivatkozás. A mint akkoriban egy magyar menekült mondotta: „Deák azt letette azon küszöbre, mely Ausztriát Magyarországtól elválasztja, és soha többé egy császár sem fog felváltathatni a koronázási dombra, mig azt föl nem veszi, hogy ahoz alkalmazkodjék.“

Ez emlékezetes okmányban a „haza bölcse“ mindenek előtt nyilvánítja, hogy Magyarország octroyált alkotmányt el nem fogadhat. Azt követeli, hogy adják vissza régi alkotmányát, mely a nemzet történelmi fejlődéséből vette eredetét, melyet békekötések biztosítanak, melyet a századok megpróbáltatása szentesített, s melyet a nemzet módosíthat, ha a kor szükségai kívánják. A jog és az igazság, a szerződések szentsége, tevé hozzá, mellettünk vannak; ellenünk semmi sem szól, csak az erőszak ereje. Magyarországot egy osztrák birodalom kiegészítő részévé, egy tartományává akarják tenni; beolvasztani egy soha nem létezett egységes államba. Mi abba bele nem egyezhetünk a nélkül, hogy független lételünket s Ma-

gyarország ősi alkotmányát föl ne áldozzuk, a mire pedig nincs jogunk. A *pragmatica sanctio*, azon szerződés, melynek erejénél fogva ül a császár Magyarország királyi trónján, hazánkat független államnak ismeri el. III. Károly utódai, Mária Terézia, II. Lipót, I. Ferencz, V. Ferdinánd, mindnyájan tiszteletben tartották függetlenségünket, s azon jogunkat, hogy csak az országgyűlés által megszavazott adókat fizessük. Egyedül II. József nem koronáztatta meg magát, hogy jogainkat ne kelljen megerősítenie hitlevele által. Azért őt Magyarország soha sem is ismerte el törvényes királyának, s leiratai és rendeletei nem is ígattattak be törvénykönyvünkbe. A *sanctio pragmatica* és a többi szerződések által Magyarország és az örökös tartományok közt megállapított kötelék egy neme a *personál-uniónak*. Tulajdonképi *reál-uniónak* semmi nyoma. Hazánk legvilágosabb érdeke tiltja, hogy az adó- és katona-megajánlási jogot hazánkra nézve egy oly testületnek adjuk át, melyben képviselőink kisebbséget képeznek. Ausztria Németországban oly érdekeket oltalmaz, melyek nem a mi érdekeink. Ő tagja a német szövetségnek, de Magyarország nem, s mindamellert ez is oly háborukba vonathatnék bele, melyekhez semmi köze. Miután még a magyar szent korona minden kiegészítő és kapcsolt részeinek, Erdélynek, Horvát- és Tótországnak s a katonai végvidékeknek viszsza-beleveztetése iránti követelést hangsúlyozta, a fölirat határozottan kijelenti, hogy Magyarország soha sem fog követeket küldeni a központi parlamentbe,

soha sem fogja feláldozni jogait és függetlenségét, melyeket alkotmánya s a békekötések és koronázási hitlevelek hosszú sora biztosít.

A mi ez okiratban leginkább meglep, hogy egyetlen egyszer sem hivatkozik, még mellékesen sem, a természetjogra. Deák csak a történeti jogot hangsúlyozza. Épen az ellenkező út, mint a melyet rendszeren követni szoktak az uralkodó hatalom ellenében, és a szabadság megalapítására. „A polgári társadalomban egyesült emberek jogai, mondá Turgot, nem történelmökön, hanem természetöken alapulnak.“ Ez igaz; a visszaélés nem tiszteletreméltó csak azért, mert régi; a jogtalanságot semmi időtartam nem teszi jogossá. A rabszolgaság az emberiség legrégebbi korára viheto vissza, azért mégis helyes volt, hogy eltöröltetett. De Deák, hazája régi alkotmányában az új kor szabadságesezméit feltalálván, s azt egy régi dynasztia ellenében kellettén védelmeznie, bámulatos tapintattal választotta meg a tért, midön a történelemre hivatkozott. Ugyanazon elvre alapította követeléseit, melyen magának az uralkodónak joga is alapúl; melyet tehát ez nem támadhatott meg a nélkül, hogy saját jogalapját is meg ne renditse. Schmerling, mint II. József és mint Necker, rögtönözni akarta a reformokat s kiczirkalmazott mintára átalakítani az államot, felforgatván a múlt minden hagyományos intézményeit. „Egy miniszter első kötelessége, — mondá Necker a bretagnei ellenszegülésekre vonatkozólag, — hogy e tartományt is bevonja a közös jog alá, nem

tekintve annak külön szabadalmaira, melyek az állam egységével összeférhetlenek.“ Schmerling tökéletesen ezt mondta Magyarországra vonatkozólag. Az európai közvélemény hajlandó volt igazat adni neki. — Ausztria modern alkotmányt ajánlott, Magyarország ősi jogait védte. Schmerling felvilágosult újító gyanánt tünt föl, Deák szükkeblü conservatív gyanánt. Deák fölirata egy törvénytudó, nem egy államférfiu művének látszott. S én mégis azt hiszem, Deáknak volt igaza.

Kétségtelen igaz, hogy Franciaország, 1789-ben, nem találván múltjában egyebet, mint szolgaságot, jól tette, hogy szakított multjával; de Magyarországnak, multjában szabadságot találván, ragaszkodnia kellett ahoz. Franciaországban az ország rendei (États-generaux) nem voltak egyéb, mint a nemzet tudalmából kitorült emlék, s régi jog csak régi jogtalanság összege volt. Azért a középkor legistáitól a XVIII. század économistáiig, az igazság és egyenlőség minden barátja pártolta a központi hatalom erősbitését; de mikor a királyság zsarnokiabbá, gyüloletesbbé és mindenek felett költségesebbé lön, mint volt az arisztokratia és a helyhatóságok, melyek az ő kedveért rendre rendre eltörültettek, akkor a forradalom mindent elsepert. Magyarországon a nemesség magának a népnek nagy része volt; a helyhatósági intézmények egyenesen az ő kifolyásai voltak; az országgyűlések szakadatlanul követték egymást ezer éven át s mindig védték a nemzet jogait. A nemzet büszke volt jogaira, alkotmányára; imádtá azt s kész volt

védelméért bármikor legtisztább vérént ontani⁴³⁾. Könynyü megérteni, hogy Deák, mint nemzetének hű szószólója, semmit sem akart abból feláldozni, cserében egy új s bizonytalan tartósságu octroyált alkotmányért. A mit egy perczre sem akart feladni, a „jogfolytonosság“ volt. Tudta, mily erőt ad a szabadságnak a hagyomány. Anglia fentartja képviseleti rendszerét, az Egyesült Államok köztársasági kormányzatukat, mert lépcsőnként jutottak annak birtokába, szerves fejlődés és hagyomány útján. Francziaország, ugy látszik, nem bírja megörzeni a szabadságot, melyet oly gyakran s oly hősíleg vivott ki magának, mert mindig rohamos gyorsasággal jut hozzá, a népdüh egy napja alatt, a nélkül hogy neveltetése, történelme, hite előkészítenék élvezetére. A hagyomány ereje minden dologban igen nagy, s a ki azt megveti, meg kell buknia. Ha egy nép társadalmi vagy politikai szervezetét egy csapással akarjátok átalakítani, erkölcsei, eszméi, érdekei mind ellent fognak állani, s a féktelenség útján a zsarnokságba fogtok jutni. Szemeiteket az eszményi igazságra függesztve, javítsátok a létezőt, törüljétek el a visszaéléseket, s lépésről lépésre fogtok közeledni a célhoz, bár mily magasan áll is az előttetek. Francziaország, a XVIII. század végén, teljesen szakítani akart a régi hitesmékkel; s ma, hallatlan erőfeszítés után, egy türelmetlenebb tekintély járma alá van visz-

---

⁴³⁾ Tegyük hozzá, hogy annak sánczai közé 1848-ban bevette az egész népet.

szaesve, mint volt előbb. A XVI. században Németország és Anglia a reform utjára léptek a vallási ügyekben; a hagyományok egy részét megtartották, s a fölszabadulási mozgalom célját érte. A művészetben a hagyomány tette képessé az ihletett szellemeket, hogy remekműveket teremtsenek. A nagy nemzeti eposzok: szájról szájra adott, át meg átalakított legendák, jött egy költő s megadta végleges alakjokat. A görög tragikusok, a Shakespeare, Racine, Corneille, Göthe és Schiller drámái mind hagyományos alappal bírnak. A festészet szakadatlan hagyomány lánczolatán halad tökélye felé, s fejlődését könnyű Olaszországban Cimabue-tól Rafaelig kísérni. A szobrászatban, építészetben nem kisebb része van a hagyománynak. Menjetek vissza az újkor bámulatos találmányainak eredetére, pl. a gőzmozdonyéira, a villanytávirdáéra, meglátjátok, hogy csak fokozatos javítások által jutottak oda, a hol most állanak. A társadalom, csak úgy mint a természet, nem szereti az ugrást és a rögtönzést, mint Fourier akarta. Az óriási átalakulások, melyeknek földünk felülete nyomait mutatja, lassanként mentek véghez, mint a geológok állítják, az idő hatalma által. Intézményeink, törvényeink szintén gyökeres átalakulásokon mentek át; de a leggyökeresebbek és legtartósabbak nem azok, melyek legrögtöniebbek voltak.

Deák föliratát Bécsben nagyon rosszul fogadták. Igen is határozottan sorolta elő azon feltételeket, melyek mellett egyedül hajlandó Magyarország az egyez-

kedésre. *Conditio sine qua non*-okat állított föl. Az udvari kancellária egy július 21-én kelt leirattal felelt. Azt mondta abban, hogy Magyarország és az örökös tartományok között épen nem csak personál-unió van, sokkal inkább reál-unió; hogy Magyarország mindig köteles volt a közös költségekhez járulni, hogy az 1848-ki törvényeket nem lehet teljesen visszaállítani, mert súlyos zavarokat idéztek elő s hogy a birodalom és Magyarország érdeke egyiránt követeli, hogy az ország követeket küldjön a bécsi Reichsrathba, a „közös ügyek“ feletti tanácskozás végett. Ez volt a főpont, a mitől nem akartak elállani. Ha Magyarország beleegyezik, hogy követeket küldjön a központi parlamentbe, minden egyébben szívesen engedtek volna neki. De a magyarok kemény nyakú emberek; lehetetlen meghajtani őket, kivált mikor történelmi jogaikra támaszkodhatnak: katonák és jogászok nemzete. Mindenik fel van fegyverkezve a maga kardjával és Corpus juris-ával. Ha egyikből kifogynak, a másikkal védik magokat. Először Verböczyre, azután Rákóczyra hivatkoznak. A császári leirat a legnagyobb elégtelenséget idézte elő. Az országgyűlés kebelében nem volt többé két párt, egygyé olvadt az egész. Elhatározták, hogy Bécs rendeleteinek nem engednek s Deákot bizták meg ez elhatározás kifejezésére⁴⁴⁾.

⁴⁴⁾ Deák, midőn a leirat tárgyalásának napja eljött, előleges megbízás nélkül lépett föl indítványával s egyszersmind előterjesztette saját felirati javaslatát, mely vita nélkül egyhangulag elfogadtatott. Ford. jegyz.

Az új felirat, melyet Deák szerkesztett, s mely egyhangulag el is fogadtatott, az első felirat érveit ismétli, de bővebben kifejti s számos történeti előzménnyel világítja s erősíti meg. Pontról pontra kérelmelhetlen logikával czáfolja meg császári vitatársának minden állítását. Mint jogtudományi emlékirat oly mestermű, mely talán nem idézte volna elő másutt azon lelkesedést, mint Magyarországon, de bármely ítélőszék előtt megnyerte volna a közjogi pert Magyarország részére. Magyarország politikai történetének kivonata s alkotmányos jogának kifejtése az. A vita azonban siker nélkül maradt. Schmerling elhatározta, hogy szent István királyságából osztrák provinciát csinál; Deák és az egész nemzet pedig független országgyűlést Pesten, és külön felelős miniszteriumot követelt. A felirat maga kijelentette, hogy a további tárgyalás, így, haszontalan. 1861. augusztus 21-én az országgyűlést feloszlató rendelet megérkezett. Az országgyűlés, azon alkotmányos törvényre hivatkozva, mely a fejedelemnek a parlament feloszlását a budget tárgyalása előtt nem engedi meg, jegyzőkönyvébe ünnepélyes óvást ígatott, melyben kijelentette, hogy csak az erőszaknak enged. Ez öt hónapig tartó parlamenti harcz alatt Deák, mint egy ostromlott vár parancsnoka, egy percze sem hagyta el a rohamrést (brèche), melyet az ellenség lövetett. A haza benne volt személyesítve. Teljes felhatalmazást adott neki. Maga nevében beszélt és egyezkedett, vagy jobban mondva: Deák Magyarország volt.

Ugy látszik, az országgyűlés feloszlatása napján mindjárt visszatért szokott életmódjához⁴⁵⁾ s barátjaival kuglizni ment egy nyilvános mulatóhelyre, a budai hegyek közé. Szemére is vetették ezt. Hogy kereshe-tett ily köznapi szórakozást, azon perczen, midőn a döntő harczra adott jelt hazája és Ausztria között? Mikép lehet megmagyarázni ily közönyösséget, ily nagyszerű eseményekkel szemben? Deák, ez a válasz reá, visszatért a magán-életbe. Teljességgel nem akarta játszani a martyrt; egyébiránt meg is volt elégedve az országgyűlés eredményével. Bizonyos volt a győzelemről. Hazájának oly eszélyes programot adott, melyet minden párt egyértelműleg elfogadott. Ez egy-értelműség szükségtelenné tette a forradalmat, mert biztosította a békés és törvényes ellenállás diadalát. Mikor egy egész nemzet el van határozva semmit sem engedni jogaiból, az elnyomás, ha egész hadsereg csendőrrel rendelkeznék is, nem érhet célzt, ha csak ki nem irtja azt egészen. Tudta, hogy Ausztria nem sokára kényszerülve lesz engedni, s Magyarors-zság önállása el lesz ismerve. Ez volt az oka, hogy Deák 1861. augusztus 21-kének estelén vidáman iddo-gálta a budait, s barátaival kuglizott a Szép Juhász-nénál⁴⁶⁾.

⁴⁵⁾ Nem is lépett ki abból.

Ford. jegyz.

⁴⁶⁾ Biztosan mondhatjuk, hogy Deák sem akkor, sem máskor nem iddogálta a budait, mert soha sem iszik sem bort, sem más szeszes italt. Mi a kuglizást illeti, azt sem szokott; bár lehet, hogy barátai kedvéért hajított egyet-kettőt. Nem fontos dolgok; de nagy embereknek apró szokásait is érdekes ismerni.

Ford. jegyz.

Szeptemberben a megyék és városok helyhatósága, közgyűlései felfüggesztettek. Királyi biztosok vették át a kormányzat vezetését. A Bach-korszakbeli kényuralom ideiglenessége ismét visszaállított. Egerszernél, a magyarok elszigetelése céljából, Horvátországban és Erdélyben ismét a nemzetiségi érzelmekre hivatkoztak. Kivitték, hogy a románok és szászok követeket küldöttek a Reichsrathba, s kedvökért leszállították a választási censust. „Mi várhatunk“ — mondá Schmerling kevélyen, arra számítva, hogy Magyarország bele fog fáradni az ellenállásba. Csalálmokba ringatta magát Ausztria helyzete iránt. Délről a Velenczét visszakövetelő Olaszország-, északról a Németországban elsőségre törekvő Poroszország által fenyegetve, sajátságos eszélytelenség volt: hát mögött egy vérig sértett Magyarországot tartani, melyet egyedül Deák keze tartott vissza a fegyveres fölkelés meredélyén. 1865 tavaszán végre a császár belátta a veszélyt. Ismét Deákhoz fordultak a konzervatívparti főurak: Majlát György és Sennyei báró közbenjárásával. A pesti egyszerű ügyvéd⁴⁷⁾, ki e perczben a Habsburg-dynasztia sorsát tartá kezében, megjelölte a feltételeket, melyek alatt lehetséges a kiegyenlítés Magyarországgal. Ez semmit sem adhat föl önállóságából (autonomia). Biztosittassék függetlensége, de a közösen érdeklő ügyek intéztessenek közös egyetértéssel. Ez volt az azóta elfogadott dualizmus váz-

⁴⁷⁾ Értsd : Deák.

Ford. jegyz.

lata⁴⁸⁾. Mondják, a császárné mindent elkövetett, hogy férjét engedékenységre bírja. Ismerte a magyarok irodalmát s beszélte nyelvöket; és több rokonszenvvel viseltetett a magyar nemzet iránt, mint a bécsi kancellária; valami titkos sejtelem kijelentette szívének, hogy az idő sürgős. Juniusban Ferencz József lelkesedéssel fogadtatott Budán. A szeptemberi manifestum által a Belcredi-miniszterium felfüggesztette az 1861. februári alkotmányt, hogy helyébe oly szervezet dolgoztassék ki, melyet Magyarország elfogadhasson. Végre deczemberben a császár személyesen nyitotta meg Pesten⁴⁹⁾ az országgyűlést. Fogadtatása ép oly meleg mint fényes volt. A magyarok nem biznak az osztrák császárban, de mindennek daczára szeretik királyukat. Mindkét részről erősen hitték, hogy végre meg fogják egymást érteni; Deák azonban a „jogfolytonosság“ kérdésében semmit sem akart alkudni. Előbb vissza kellett állítani az 1848-ki törvényeket, melyeket az országgyűlés hozott s a koronás király szentesített. Ha ki lesz nevezve a felelős miniszterium, az a szükséges változtatásokat fogja majd indítványozhatni. Ezt kívánta egy újabb felirat. A Belcredi-miniszterium Cseh- és Horvátországot is ki akarva elégitni, nem bírta magát oly engedményre elhatározni, mely a bi-

⁴⁸⁾ A húsvéti hires cikk, ugy látszik, kikerülte a szerző figyelmét.

Ford. jegyz.

⁴⁹⁾ Az ünnepélyes megnyitás, a trónbeszéddel, Budán történt, a királyi palotában.

Ford. jegyz.

rodalom minden szlávjait fölingerelte volna. Habozott, s 1866. februárban új leirattal válaszolt. Majd kitört a háboru, az országgyűlés elnapoltatott, s Ausztria Porosz- és Olaszországgal állt szemben a csatatéren, a nélkül hogy a kielégített Magyarországra támaszkodhatott volna.

Deák és pártja nem volt hajlandó Klapkának és a száműzötteknek segítő kezet nyujtani Magyarország fellázítására, és Sadova után sem éltek vissza Ausztria leveretésével követeléseitek túlcsigázására, bár nem kevésbé bizonyos, hogy a háboru eredményével meg voltak elégedve. Magyar vért ontani Velenceze megtartásáért vagy a Németország feletti túlsuly megnyeréseért, egyaránt kedvök ellen volt. Eötvös mindig azt törekedett bizonyítani írásaiban, hogy Magyarországra abból következik a legnagyobb veszély, mert Ausztria tagja a német szövetségnek; örömmel kelle azért üdvözölnie a napot, melyen abból kilépett. Hogy Ausztriát egységes állammá óhajtották tenni, óhajtasuk természetes volt; de nagy tévedés volt hinni, hogy annyi különböző, sőt ellenséges nemzetiséggel ez óhajtas valósítható; s ezt erőszakkal is keresztülvinni akarni oly botorság volt, mely határos a bűnnel. Az 1866-ki események örökre határt vetettek e kísérleteknek.

Beust ur jutván kormányra, átlátta, hogy Deák programját haladék nélkül el kell fogadni; s e magyar törvénytudó kezeiből nyerte a császár-királyság azon alkotmányos szervezetet, mely ma érvényben

áll. E szervezetet tanulmányozva, önkénytelen bámulatra kelt az előrelátás, a szellemi erély és politikai lángész, mi egy oly gépezet összeállítására kívántatott, mely egyiránt kielégitse a helyzet legkülönbözőbb s néha ellentmondó követelményeit; csak, mondtam már⁵⁰⁾ s most is azt hiszem, e gépezet bonyolultabb mintsem viharos időkben is könnyen s jól járhasson. Beust ur a delegációkon kívül, közvetlen érintkezésben a magyar miniszteriummal rendezte a főbb ügyeket, s midőn a hadsereg újra szervezéséről volt szó, a „közös“ hadügyminiszternek Pestre kellett jönie, hogy eszméit védelmezze. Ha komoly összeütközés történnék a nézetekben, ha az ellenzék győzni találna Magyarországon, egyszerűbb eljárási modort kellene kitalálni, olyant, mely kevésbé van a bonyolódásnak kitéve. 1861-diki föliratában Deák azt mondotta, hogy a kapocs, mely Magyarországot a birodalomhoz köti, a tiszta personál-unió. Ha tőle függött volna a választás, kétségkívül azt a formát választotta volna. Valószínű, hogy vissza is fognak térni reá. A mi most van, nem egyéb mint a fejlődésben levő dualizmus; teljes kifejelettségében a dualizmus: a personál-unió.

Azon vitákban, melyekből a kiegyenlítés létrejött, lehet bámulni Deák logikájának erejét s rendkívüli józan esztét. Mig tervét, ellenzői Tisza és Ghyczy ellen, védi, nem titkolja műve tökélytelenségeit; a mit be

⁵⁰⁾ A cikksorozat egy előbbi számában; a Revue d. d. M. 1868. ápril 1-ső füzetében. Szerző jegyz.

akar bizonyítani, csak annyi, hogy a helyzetben, a mint az a körülmények folytán alakult, el kell azt fogadni mint a lehető legjobbat. Itt is hű maradt kedvencz elvéhez: semmit sem engedni a jogok lényegéből, de megalkudni a kivitel részletei felett. A kiegyenlítés elfogadása által eljutott azon célhoz, melyet maga elé kitűzött volt: Magyarország visszanyerte jogait, önállósága el volt ismerve. A jogfolytonosság semmi csorbát nem szenvedett; a tulsó oldalon pedig az örökös tartományok is alkotmányos kormányzatot nyertek, mi a magyar alkotmány tiszteletben tartásának elengedhetlen biztositéka. Annyi bizonyos, hogy Beust és Deák egyetértése mentette meg Ausztriát 1867-ben a fenyegető felbomlástól.

Deákot Monkhoz akarták hasonlítani, a ki szintén egy dynasziát restaurált. De e párhuzamot semmi sem igazolja, sem a vállalat természete, sem a sikerítésére használt eszközök. Monk összeesküvő volt, összeesküdt a szabadság ellen, egy olyannyira gyűlölt uralom érdekében, hogy új forradalomra volt szükség, attól megmenteni Angliát; hazugság, színlés voltak fegyverei, s szolgálatai jutalmául czimekkel és kincsekkel halmoztatta el magát. Deák kezében semmi más erő s befolyást szerző eszköz nem volt soha, mint jog- és igazságszeretete, józansága s politikai becsületessége. Ha tett valamit a megingott császári trón megszilárdítására, nem a dynasztia érdekében, hanem azért tette, hogy lehetővé tegye Magyarországnak: az újjászületett Ausztriára támaszkodnia. A mi

szolgálati jutalmát illeti, ő semmit sem akart elfogadni soha, még a hálás nemzet kezeiből sem. A történetben nincs példa hasonló teljes önzetlenségre. Hogy rangot és gazdagságot mindig visszautasított, azt neki érdemül tulajdonítani alig jut eszébe valakinek; lelke, már természeténél fogva, annyira felül van emelkedve ez anyagi előnyökön, melyekért korunkban oly igen törlik magokat az emberek. A régi és új kor más nagy polgárokat is mutat föl, kikben a haza szerelme minden hiúságot és kincsvágyat elfojtott; de, a mi a durvább javak kívánásától ment szivekre is nagy vonzerőt gyakorol, a népszerűség, a tömeg tapsai, s a babérág, melyet egy egész nemzet hálája nyujt. Úgy látszik, Deák ez iránt is közönyös; egyetlen rugója tetteinek: hazaszeretete, s az egyetlen jutalom, melyre vágy: a teljesített kötelesség öntudata.

Ős szokás szerint, mely még Magyarországnak választó királysági korszakából ered, a nádor azon kérdést intézte az egybegyült néphez, elfogadja-e a választott királyt, s csak az igenlő felelet után tette fejére a koronát. A nádori hivatal most nem volt betöltve s úgy szólván el volt határozva, hogy eltörltessék: ki töltsse be tehát a nádori tisztet a koronázás alkalmával? Mindenki azt mondta: Deák, ki a felséges ünnepélyt lehetővé tette, ő legyen az, ki a császár fejére a királyi koronát föltegye. Az országgyűlésen egyhangulag az ő nevét kiáltották. Előszörszeliden utasította magától, azután, mikor jobban sürgették s mintegy kényszeríteni akarták, — akkor

tűzbe jött, neki pirúlt arczczal, hevesen nyilvánítá, hogy később beadni lemondását (a képviselőségről) mintsem ebbe beleegyezzék.⁵¹⁾ Így vonta ki magát a legnagyobb megtiszteltetés alól, melyet neki hazája parlamentje nyujthatott. Maga részéről a császár is ohajtotta volna valami jelét adni hálájának. Deák még hallani sem akart róla. Ő felsége arczképén kívül mindent visszautasított, nem tisztelethiányból, hanem, mert szerinte, a ki kötelességét teljesítette, azért jutalmat nem érdemel. Az országgyűlésen is szóba jött,⁵²⁾ hogy nemzeti jutalmat szavazzanak neki, mint az angol parlamentnek is rendes szokása, oly emberek számára, kik az államnak valamely nevezetes szolgálatot tettek; de fölhagytak vele; tudták, hogy Deák méltatlankodással utasítaná azt vissza. A császár, kérdezvén egyizben a miniszter-elnöktől, hogy nem tehetne-e hát semmit, mi a „haza bölcsének“ kedves volna, Andrassy gróf így felelt: „Felséges ur, felséged kincscsel, hivatalokkal, czimekkel rendelkezhetik; minden másért tehet sokat; Deákért Felséged sem tehet semmit.“ A koronázás napján, a fényes csoportok közt, melyek a pesti hidon átvonultak, vagy

---

⁵¹⁾ Az országgyűlésen legalább, ennyire nem ment a dolog. A képviselőház megalúgedett Deák szelid visszautasításával, s azon egyszerű és őt oly igen jellemző érvvel, hogy csak már azon okból sem vállalhatná el e tisztet, mert Magyarország nádorának, illetőleg helyettesének, a koronázás ünnepélyén bizonyos fényben kell megjelenie, — ő pedig arra szegény.

Ford. jegyz.

⁵²⁾ Az országgyűlésen nem.

Ford. jegyz.

a magas állványokon tolongtak, mindenütt kerestem szemeimmel azon kitűnő férfit, kinek nevét mindenki visszhangozta, kinek bölcsessége szerzé meg az alkotmányos Magyarország diadalát. Nem láttam őt sehol. Később tudtam meg, hogy kerülve a néptolongást, egyszerű lakosztályába vonult el, az angol királyné szállodában. Embergyűlölet? kicsinylés? vagy eredetiség negélyezése-é ez? Egyik sem. Mint egyszerű polgárnak, meg vannak a maga szokásai; s ha dolgát végezte, szeret hű maradni azokhoz. Akár a harci jelt adja a császár ellen, akár a koronát adja neki vissza, melyet tőle Kossuth elvett volt: ez őt nem gátolja meg, hogy mezei sétáját, vagy szokott időtöltéseit végezze⁵³⁾.

Az új magyar miniszterium azt akarta volna, hogy Deák legyen elnöke. Ezt is visszautasította, vagy ösztönszerű ellenszenvből minden magas állás iránt, vagy inkább azért, mert azt hiszi, mint egyszerű képviselő jobb szolgálatot tehet hazájának. Magyarországon a szabadság védői úgy megszokták ellenzékben lenni a kormányval, a magyar oly igen szomjazza a függetlenséget, hogy senki sem szívesen nevezi magát kormánypártinak. Azok is, kik a mostani miniszteriumot támogatják, Deák-pártnak nevezik magokat. A kormány tagjainak helyzete nem egy-

---

⁵³⁾ A magyarázat erőltetett s nem is való. Deák, a koronázás napján sem mulatni sem sétálni nem ment; egyszerűen a tömeg ovátiói elől vonult el, melyek el nem maradtak volna s melyek ellenére vannak.

szer igen nehéz. Ők felelősek a hatalomról, pedig a valódi hatalom nem az ő kezökben van. A miniszteri javaslatokat Deák nem mindig helyesli minden részleteikben; azokat rendesen a szabadság szellemében módosítja s oly módon, hogy a kisebbséget is kielégítsék. Közelebbről is, a felekezeti törvények tárgyában, a különvéleményűeknek adott igazat. A horvát kiegyenlítés ügyében, melyet Eötvössel együtt dolgozott ki⁵⁴⁾, új bizonyosságát adta a türelmességnek és igazságérzetnek, mely oly kiválóan sajátja. 1862-ben, a legszigorubb elnyomás korszakában, a horvátokhoz egy ékesen szóló felhívást intézett.⁵⁵⁾ Ma, midőn a győzelmes Magyarország maga szabhatja meg a föltételeket, e helyzetet nem egyébire használta fel, mint hogy e föltételeket oly kedvezőkké tegye Horvátországra nézve, hogy azok Zágrábban is általános örömmel s a város kivilágításával fogadtattak. A dél-szlávok dühös ellenségeskedése, mely 1849-ben oly nagy veszélyt hozott Magyarországra, ma le van csillapúlva; s ha valaha még a magyarok kényszerülve lesznek jogaik védelmére kelni, a horvátok, távol attól, hogy

---

⁵⁴⁾ A javaslat a bizottságban dolgoztatott ki, melynek ugyan Eötvös is tagja volt; de a kidolgozásban különösebb részt nem vett. Deák mellett leginkább Csengeryé volt a kidolgozásban s formulázásban a legnagyobb rész.

Ford. jegyz.

⁵⁵⁾ A szerző itt talán a zágrábi körlevélre vonatkozó nevezetes cikkét érti Deáknak, mely azonban még 1861-ben, az országgyűlés előtt iratott. Ez azonban czáfolat inkább a tulságos horvát követelések ellen, mint „ékesen szóló fölhívás a horvátokhoz“.

Ford. jegyz.

a reactio vak eszközei lennének ellenök ismét, mellettök fognak állani a közös haza és ősi alkotmány védelmében.

A külpolitikát illetőleg Deák a béke határozott barátja. Jól tudja, hogy hazája csak a béke ölében emelkedhetik anyagi jóllétre, nyerhet állandóságot és befolyást; és jól ismeri mind azon veszélyeket, melyeknek a háboru kitenné Magyarországot. Jó, hogy tudják Bécsben s másutt is, hogy Magyarország soha sem fogja haderejét s pénzét odakölcsönözni arra, hogy a dynastia Németországban elvesztett állását visszaszerezze. Az ügyes beszédet is, melyet Beust úr nem régen a lövészünnepélyen Bécsben tartott, már igen németnek tartották Pesten, és a Deák-párt lapja, a Pesti Napló, kifejezést adott a sértett magyar érületnek és elszakadással fenyegetőzött.⁵⁶⁾ A kapocs, mely Magyarországot a birodalomhoz fűzi, sokkal törékenyebb, mintsem tanácsos volna azt újra oly kísérletnek tenni ki, melyben a birodalom két felének érdekei homlokegyenest ellenkező irányokban vonnák szét őket.

A jelenlegi országgyűlés kebelében három élesen megkülönböztethető párt van. Először is a Deák-párt, mely minden szabadelvű haladást akar, de az 1867-diki egyezmény által megállapított dualizmus tiszteletben tartásával, azaz a delegatiók rendszerének fen-

---

⁵⁶⁾ No, azzal éppen — nem!

tartása mellett. Azután a mérsékelt bal, Ghyczy és Tisza vezérlete alatt, melyet tigris-pártnak is neveznek, mert a tigris nevű szállodában tartja⁵⁷⁾ összejeveteleit. Célja a tiszta personál-únió visszaállítása, de törvényes uton s forradalom nélkül. A tigrisek, szörnyü nevök daczára, tisztelik a bölcs Deákot s gyakran hallgatnak reá. Végre a szélső bal, melynek vezérei Madarász és Böszörményi. Ezek Kossuth eszméit védik. Teljes elválást akarnak a birodalomtól, s dunai szövetséges köztársaságot. Azt mondják, Ausztria feloszlása kikerülhetlen. Az osztrák németek be fognak olvadni a nagy német egységbe. Ha idején nem metszszük el a köteléket, mely minket hozzájuk köt, nem kerülhetjük ki, hogy a nagy Németország kezébe ne essünk, míg a szlávokkal és románokkal egyesülve, kilépünk a németség vonzási köréből, s függetlenségünk biztosítva van.

E pártok erejét fegyelmezettségek adja meg. Mindeniknek megvan saját helyisége, clubbja, hol a párt hivei a fölmerülő kérdéseket megvitatják, elhatározásokat állapítanak meg s kiosztják a szerepeket a parlamenti nagy csaták előestéjén. Ily módon minden tárgy a pártállás és a közérdek szempontjából vitattatik meg. Az eltérő árnyalatok engedményeket tesznek egymásnak s így a sikerre elkerülhetetlen megállapodás jő létre. Az alkotmányos kor-

---

⁵⁷⁾ Tartotta egy ideig.

mányzat gyakorlata jól szervezett pártokat igényel, melyek nézeteikben szilárdul összetartanak s bizonyos fegyelem alá vetik magokat. Ha mozgó kis csapatok, melyek szünteleni alakulásban vannak, mindenik saját célzt akar kivinni s érdekeit diadalra juttatni, akkor a ministeriumnak nincs támpontja, a kormány a véletlenség játéka, a törvényhozás nem haladhat kiszabott egyenes utján, s minden függőben van és szenved. Magyarországon jelenleg a Deák-párt van többségben, az kormányoz, s a Deák-körben készülnek a többség döntő elhatározásai. Tényleg tehát ez a hatalom székhelye. Deák ott valódi dictatori hatalmat gyakorol, de ez a józan ész és erény dictatorsága. Párthivei nem osztják minden nézetét, de bölcsességében s tapasztalásában oly nagy a bizalmuk, hogy azt mondják: ő tisztábban lát mint mi, őt kell követnünk. Valamely párt politikai értelmiségét semmi sem tünteti ki jobban mint a tapintat, melylyel oly vezért választ, ki őt vezetni méltó, s az állhatatosság, melylyel azt támogatja. E tulajdonnal a magyarok nagy mértékben birnak, daczára képzeletök élénkségének s véralkatuk hevességének. Ez által diadal-maskodtak minden akadályon. A pesti parlamenti uralom tökéletesen végzi a maga dolgát. A szabadság nagy s az állam sehol sem érezteti keze súlyát. A koronázási ünnepélyek alkalmával éjjel és nappal ropant tömegek jártak a főváros utczáin; de nem láttam egyetlen csendőrt, sem rendőrbiztost, és nem fordult elő a legcsekélyebb rendetlenség sem. Ma-

gyarország a legtanuságosabb példák egyikét mutatja: mily befolyást gyakorolnak az intézmények az erkölcsökre. Im egy tatár eredetű nép, déli vérből, hévvel és szenvedélylyel tele, — s mégis oly renddel tudja élvezni a szabadságot, mint az angolok. Miért? — mert soha sem engedvén megfosztatni magát tőle, régóta gyakorlatában van.

Felfogásom szerint semmi sem válik Magyarországnak nagyobb becsületére, mint Deák rendkívüli határtalan befolyása, melyet még ellenfeleire is gyakorol, mert benne semmi sincs abból, a mi a népeket rendesen elbűvölni, magával ragadni s csábítani szokta. Nem bir sem Kossuth ellenállhatlan ékesszólásával, sem Széchenyi ragyogó elmésségével, sem Eötvös általános nézpontjaival, sem Wesselényi dörgő szavának villámaival. Tiszta és kellemes hangjában hiányzik ama sajátságos rezgés, mely megrázza az idegeket s megrezdíti a sziveket. Előadása könnyű, de egyöntetű. Beszédeit kevés taglejtéssel kíséri. Egyik kezét többnyire zsebében tartja, a másikban néhány papir-szeletet tart néha, melyen a főbb érvek vannak följegyezve, miket érvényesíteni szándékozik. Beszédei gonddal vannak előkészítve, nem a formára nézve, melyet egészen a rögtönzés esélyeire biz, hanem az eszmékre, melyek mindig jól megfontoltak, tisztázottak és rendezettek. Nem találkozunk nála azon merész hasonlatokkal, ragyogó színekkel, azon keleti pompával, melyet a magyar szónokok szeretnek. Előadásának nyelve egyszerű, keresettség

s csaknem feltűnőség nélkül. A mi annak erőt ad: az eszmék igazsága, a logikai lánczolat s a fejtegetések szigorú keresztülvitele. Az észhez szól, nem a képzelethez; meggyőzni akar, nem vakítani és elragadni. Ha ellenfeleit czáfolja, nem egyszer folyamodik a tréfához s a szelid iróniához, de soha sem sért gúny és megvetés által; megczáfolja, a nélkül hogy megalázná. Nehány szóval levonja okoskodásaikról a leplet, melylyel azokat elburkolni igyekeztek; kivonja belőlök a lényegét, szem elébe állítja s oly elvekre hivatkozik ellenökben, melyeket mindenik fél elismert. Becsületessége kényes érzékét még érvei választásába is átviszi, s győzni sem akarna, ha oly érvet kellene használnia, melynek értéke kétes. Nem ébreszt lelkesedést, de tiszteletet parancsol. Nem szónok, inkább bölcs.

Szemére vetették, hogy 1848-ban nem birt elég bátorsággal. Sokszor ismételt frázis, hogy „nem bátor, hanem bölcs“. Igaztalan vád. Ő csak hű maradt meggyőződéséhez. Magyarországnak mindig szabadságot s függetlenséget követelt, de Ausztriától elszakadni soha sem akart. Mihelyt megszakították a kapcsot, mely szerinte múlhatlan volt hazája jóllétére nézve, ő visszavonult a magánéletbe. Nem küzdhetett oly elvek mellett, melyek az övéivel homlokegyenest ellenkeztek. A szenvedély, az tán hiányzik benne; de nem épen azért lát-e oly világosan, nem azért oly eszélyes-e, nem azért gyakorol-e hővérü honfitársaira oly üdvös befolyást? Tökéletes ellentéte ezek legtöbbjének. — E mozgékony, ragyogni, pompázni, harczolni, koczkázni

szerető, a regényes költészetbe s szép szavakba szerelmes nemzet közepette úgy tűnik fel, mint egy jó német polgár mintaképe. Külsejében, modorában, ruházatában, életmódjában teljességgel semmi arisztokratai előkelőség. Hatvanöt éve daczára megtartotta teljes erejét; széles vállalai nem görnyedtek meg, vastkos sőt egy kissé nehézkes termete nincs meghajolva, haja alig kezd szürkébe vegyülni s bozontos vastag szemöldöke alatt a régi pajzánság s jóság ragyog apró szemeiben. Az erősen kijelölt áll s szögletes arc az erős akarat állhatatosságára mutatnak. Meglátszik benne mindenben a valódihoz, igazhoz, ténylegeshez ragaszkodó és semmit ábrándoknak s csalálmoknak föl nem áldozó ember. Kevélységnek, hiuságnak nyoma sincs benne. Életmódja oly egyszerű, hogy szükségei alig haladják túl egy kézműveseit. Politikai egyéniségnek ez is nagy előny; pénzért sem függetlenségét, sem idejét nem kell föláldozni, kísértetet sem érez arra magában. Mirabeaut eszeveszett pazarlása vitte rá, hogy testét megölje, nevét beszennyezze. Deák nem bír e nagy francia szónok ékesszólásával, de bűneivel sem, — s magas értelmisége fölér annak lángeszével. A nagy magyar polgár életében nincs egy folt, egy gyöngeség, még egy ellenmondás sincs. Mindig hasonló maradt magához. Megbecsülhetlen szerencse egy népre nézve, ha a nagy ember, kit megtanult tisztelni, tiszta s jó ember is egyszersmind. Példája, mely szüntelen mindenki szeme előtt van, nemesíti a nemzeti jellemet. Mindenki kölcsönöz valamit eré-

nyeiből, s emelkedik már csak az által is, ha őt megismerte.

A magyar ember szívében a hazaszeretet minden más érzelem felett túlnyomó. Magok a költők, — ritka dolog, mondja Proudhon, — elébe teszik a hazafiságot a szerelemnek. „Szabadság, szerelem, — énekli Petőfi, — e kettő kell nekem. Szerelmemért feláldozom életemet, szabadságért feláldozom szerelmemet.“ Deák egyedül hazájának élt. Azóta, hogy először jelent meg megyéje gyűlésén, soha sem volt más ösztöne; Magyarországot szabaddá s boldoggá tenni, volt egyedüli célja. Ellenségei szemére vetették nézpontjai szűkkörűségét, de határtalan önzetlenségét soha sem vonták kétségbe. Hogy tettei legkisebbikében is bármely személyes érdek vezette volna, azt soha senki sem gondolta, sem nem mondotta. Magára soha sem is gondol; nem tesz, nem él egyébért, mint a közjéért. Ha ezért dicsérik, megharagszik. Oly természetesnek tetszik neki ez önfeláldozás. Számtalanszor bebizonyította, hogy a meggyőződés által elébe irt úttól egy hajszálnyira sem tér el oly célból, hogy népszerűségét megtartsa. — Ez a nagy lelkek ritka ismertető jele. Ha keresem, kihez hasonlitsam őt, nem találok senkit, annyira vegyülve van benne az antik nagyság a polgári egyszerűséggel. A nélkül hogy teljes párhuzamot lehetne felállítani, önkénytelenül Washingtonra, vagy az angol forradalom parlamenti nagyságaira gondo-

lunk; soha egyszerü polgár hazája ügyeire oly hártatlan, oly tartós — és oly tiszta eszközökkel szerzett hatalmat nem gyakorolt. Csak egy van, a mit Deák még hazájának is fölébe helyez: az igazság; s ha egész életét hazája ügyének szentelte, ez azért van, mert az, az igaz jog ügye volt.

D^e BALLAGI GÉZA.

